

อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัวพัฒนาการไปสู่ลักษณะต่างๆ หรือเป็นผลให้เกิดลักษณะต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในบริเวณพื้นที่ศึกษาขึ้นได้แก่ (1) ลักษณะการอยู่ร่วมกันระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ (2) ลักษณะความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ (3) ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลาม (4) ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ดังจะกล่าวถึงโดยสังเขปในประเด็นต่อไป

3.1.3 ลักษณะการอยู่ร่วมกันระหว่างไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ

เงื่อนไขต่างๆ เป็นต้นว่า อุดมการณ์อิสลาม อุดมการณ์ศาสนาสากล การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ อำนาจบารมีของผู้นำ สำนักความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีต่อกันระหว่างศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ความมีน้ำใจหรือความเป็นนักเลง การประกอบอาชีพ เหตุการณ์สำคัญในทางประวัติศาสตร์ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ค่านิยมทางการศึกษา และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ดังได้กล่าวข้างต้นผลักดันและ/หรือดึงดูดให้การอยู่ร่วมกันระหว่างไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว เช่น การตั้งถิ่นฐาน การใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะ การประกอบอาชีพ การเมืองการปกครอง เป็นไปในลักษณะต่างๆ ดังนี้

(1) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย

การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย ชุมชนโดยทั่วไปกำหนดขอบเขตโดยอาศัยลักษณะทางธรรมชาติ เช่น ลุ่มน้ำ ป่า เขา หรือห้วยหนอง คลองบึง เป็นแนวแสดงให้เห็นภาพของชุมชนที่แยกจากชุมชนอื่นๆ ซึ่งชุมชนชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่มักตั้งบ้านเรือนเป็นกระจุกหนาแน่น แตกต่างจากชุมชนชาวไทยพุทธที่มักตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างๆ หรือไม่ก็อยู่ในพื้นที่ทำมาหากินของตนเอง ลักษณะการอยู่อาศัยหรือการตั้งถิ่นฐานของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยนี้โดยทั่วไปจะมีลักษณะเป็นแบบใดแบบหนึ่ง ดังนี้

(ก) เป็นชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยทั้งหมดเป็นชาวไทยมุสลิม ซึ่งชุมชนในลักษณะนี้จะไม่มียุทธศาสตร์ที่เป็นของศาสนาอื่นๆ ไม่มีการเลี้ยงสัตว์ที่เป็นข้อห้ามของศาสนาอิสลาม เป็นชุมชนที่สามารถแสดงอัตลักษณ์ของอิสลามได้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งชุมชนลักษณะนี้ในสมัยดั้งเดิมก็มีมาแล้ว เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนเกาะหมาก(บางหมู่บ้าน) ชุมชนบ้านหาน เป็นต้น ส่วนชุมชนที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ เช่น ชุมชนบ่อตรุ เป็นต้น

(ข) เป็นชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม โดยมีคนที่เป็นศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ อยู่อาศัยในชุมชนด้วย แต่จำนวนไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นชาวไทยมุสลิมมากกว่า

ร้อยละ 80 ชุมชนในลักษณะนี้ไม่มีศาสนสถานของศาสนิกอื่นๆ และยังปรากฏอัตลักษณ์ของอิสลามได้เด่นชัดพอสมควร แต่คนศาสนิกอื่นๆ อาจจะมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นข้อห้ามของศาสนาอิสลามอยู่บ้าง เช่น สุนัข สุกร ลักษณะบ้านเรือนของศาสนิกอื่นๆ มักทำรั้วกันบริเวณบ้านป้องกันไม่ให้สัตว์เลี้ยงของตนเองออกไปภายนอก เป็นชุมชนที่กระจายอยู่ทั่วไปในพื้นที่ศึกษา เช่น ชุมชนม่วงงาม ชุมชนชะรัด ชุมชนควนในช่อง(พัทลุง) เป็นต้น ซึ่งเป็นชุมชนที่ต่อเนื่องมาแต่สมัยดั้งเดิม

(ค) เป็นชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยประมาณครึ่งหนึ่งเป็นชาวไทยมุสลิม ชุมชนในลักษณะนี้มักจะมีศาสนสถานของศาสนาอิสลามและของศาสนิกชนอื่นๆ ด้วย และพบว่ามีการเลี้ยงสัตว์ที่เป็นข้อห้ามของศาสนาอิสลาม เช่น สุนัข สุกร อยู่ทั่วไป ลักษณะการตั้งบ้านเรือนมักจะแบ่งเขตหรือแบ่งพื้นที่เป็นสัดส่วนที่ชัดเจน พื้นที่ครึ่งหนึ่ง หรือส่วนหนึ่งของชุมชนเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวไทยมุสลิม ซึ่งโดยทั่วไปบ้านเรือนของชาวไทยมุสลิมจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม หนาแน่น เช่น ชุมชนท่าม่วง(รัตภูมิ) ชุมชนบ้านพรุ(หาดใหญ่) ชุมชนท่าควาย(พัทลุง) เป็นต้น

(ง) เป็นชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นศาสนิกอื่นๆ ชาวไทยมุสลิมเป็นชนส่วนน้อย ชุมชนในลักษณะนี้มักจะไม่ค่อยมีศาสนสถานของศาสนาอิสลามเพราะจำนวนครัวเรือนไม่เพียงพอที่จะขุดตั้งมัสยิดได้ จะมีแค่ศาสนสถานของศาสนิกอื่นๆ และพบว่าบ้านเรือนของชาวไทยมุสลิมจะตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณเดียวกัน โดยมีรั้วกันอาณาเขตบริเวณบ้านป้องกันไม่ให้สัตว์เลี้ยงของชาวไทยพุทธเข้ามาในบริเวณบ้าน ชุมชนลักษณะนี้จะต้องพึ่งพาอาศัยสถานที่ประกอบพิธีกรรมในชุมชนข้างเคียง หากไม่มีในชุมชนใกล้เคียง ก็เกิดความยากลำบาก และในที่สุดมักจะอพยพโยกย้ายไปอยู่ในที่อื่นๆ

(จ) ชุมชนมุสลิมในเขตชุมชนเมือง ลักษณะการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยศาสนิกอื่นๆ ในเขตชุมชนเมือง ซึ่งสมัยดั้งเดิมมีชุมชนบ้านบน(เมืองสงขลา)แห่งเดียวที่อยู่ในเมือง และต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน มาถึงยุคสมัยนี้ชุมชนไทยมุสลิมที่อยู่ในเมือง(นอกจากชุมชนบ้านบน)ไม่ปรากฏชัดเจน จะมีบ้างก็เป็นรายบุคคลที่เข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในชุมชนเมือง เช่น ในเมืองพัทลุง มีชาวไทยมุสลิมบางครอบครัวเข้าไปอยู่อาศัย ไม่มีความเป็นชุมชน

พัฒนาการที่สำคัญๆ ของการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ที่เกิดขึ้น คือ (1) พื้นที่ชนบทหรือนอกเมืองชาวไทยมุสลิมจะพยายามรักษาชุมชนเดิมไว้ไม่ให้ต่างศาสนิกเข้ามาแทรกแซงอยู่อาศัย (2) พัฒนาการของชุมชนเดิมที่มีคนส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิมจะกำหนดขอบเขตที่ชัดเจนขึ้นหรือกำหนดให้เป็นชุมชนของชาวไทยมุสลิมทั้งหมด (3) ชุมชนบางแห่งที่ชาวไทยมุสลิมเป็นคนส่วนน้อยก็ส่งเสริมให้ช่วยขยายไปอยู่ร่วมในชุมชนอื่นที่มีชาวไทยมุสลิมอยู่มากหรือไม่ก็รวมกลุ่มอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มแล้วกำหนดขอบเขตบ้านเรือนแน่นอน เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาความขัดแย้งทางวัฒนธรรมกับชุมชนศาสนิกชนอื่นๆ (4) หากเกิดปัญหาใดๆ ขึ้นก็มักจะใช้การเจรจาประนีประนอมเป็นวิธีการหาข้อยุติ ส่วนในเขตชุมชนเมืองหรือในเขตเทศบาลไม่ได้ให้ความสำคัญกับขอบเขตพื้นที่ทางกายภาพเพื่อการอยู่อาศัยมากนักเพราะทำ

ได้ยาก แต่กำหนดขอบเขตพื้นที่ทางวัฒนธรรม เช่น มัสยิด กุโบะ ร้านอาหาร โดยแสดงเครื่องหมายให้ปรากฏ

(2) ลักษณะการใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะ

การใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว พบว่า สิ่งที่ไม่เกี่ยวกับหลักปฏิบัติทางศาสนาจะไม่มีแบ่งแยก จะแบ่งแยกเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับข้อปฏิบัติทางศาสนาเท่านั้น ซึ่งเป็นแนวทางที่ต่อเนื่องมาจากสมัยดั้งเดิม เช่น การใช้ถนนหนทาง สถานพยาบาล โรงเรียน ตลาด โดยอาศัย “ความมีน้ำใจและเป็นนักเลง รวมถึงการให้เกียรติและเคารพในศักดิ์ศรีของกันและกัน” เป็นเครื่องสร้างสำนึกให้มีการปฏิบัติที่เหมาะสมต่อกันและกัน และงดเว้นการปฏิบัติที่ไม่เหมาะสมแก่กันและกัน เช่น ร้านอาหารชาวไทยมุสลิม ชาวไทยพุทธเข้าไปรับประทานอาหารได้ แต่ห้ามนำสิ่งของต้องห้ามเข้าไปทานด้วย เช่น ไม้เอาเหล้าหรือเนื้อหมูเข้าไป เป็นต้น ซึ่งสำนึกเหล่านี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ส่งเสริมให้การอยู่ร่วมกันระหว่างชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาเป็นไปอย่างสันติคลอคลา

(3) ลักษณะการประกอบอาชีพร่วมกัน

การประกอบอาชีพร่วมกันในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยนี้พัฒนาการ ไปบนฐานของความไม่แบ่งแยก ไม่ว่าจะเป็นประกอบอาชีพเหมือนกันหรือแตกต่างกัน บางชุมชนชาวไทยมุสลิมจะประกอบอาชีพที่แตกต่างจากศาสนิกศาสนาอื่นๆ เช่น ที่เกาะหมาก ชาวไทยมุสลิมนิยมประกอบอาชีพทำประมงหรือหาปลา แต่ชาวไทยพุทธประกอบอาชีพทำนา ซึ่งเป็นแนวทางที่ต่อเนื่องมาจากยุคดั้งเดิม หลักสำคัญคือใครใคร่จะประกอบอาชีพอะไรก็ได้ถ้ามีความพร้อม อาชีพหลักที่ทำมาหากินมาแต่เดิม คือ การประมง การทำนา การทำไร่ การทำสวนผลไม้ ซึ่งเป็นอาชีพที่ผู้คนในพื้นที่ทุกศาสนิกชนยึดเป็นอาชีพหลักของครอบครัวตามความพร้อมของแต่ละครอบครัว โดยเป้าหมายในการประกอบอาชีพคือการหาเลี้ยงชีพในครอบครัว เหลือบริโภครักษาแล้วจึงขาย

อาชีพสำคัญที่คนในพื้นที่นิยมมากขึ้นในยุคสมัยนี้ คือ อาชีพค้าขาย สาเหตุเพราะการคมนาคมทางบกเริ่มมีความสะดวกสบาย ผู้คนในพื้นที่ศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนไทยเชื้อสายจีน หันมาประกอบอาชีพค้าขาย ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับต่างถิ่นหรือต่างประเทศมากขึ้น ศูนย์กลางการค้าเริ่มเปลี่ยนจากทะเลสาบมาเป็น“หาดใหญ่”ในช่วงปลายยุคสมัยนี้ มีผลทำให้คนไทยมุสลิม เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้ามากยิ่งขึ้น เช่น เป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อสินค้าจากชุมชนมาส่งที่หาดใหญ่ หรือนำผลผลิตที่ได้มาขายด้วยตนเองที่หาดใหญ่ ส่วนในระดับชุมชนนิยมประกอบอาชีพค้าขายมากขึ้น โดยเปิดเป็นร้านค้าขึ้นในครัวเรือน ซื้อสินค้าที่จำเป็นของชาวบ้านจากชุมชนเมืองไปวางขาย

อีกอาชีพหนึ่งที่เป็นที่นิยมของชาวไทยมุสลิมและเป็นที่เชื่อถือของชุมชนในสมัยนี้คือพ่อค้าวัวควาย รับซื้อวัวควายจากชุมชนแล้วส่งขายให้เจ้าแก่งส่งออกไปขายในประเทศมาเลเซีย ชาวบ้านโดยทั่วไปให้ความไว้วางใจพ่อค้าวัวควายชาวไทยมุสลิม ซึ่งอาจจะเป็นผลมาจากการเข้าใจ

ว่าสามารถส่งวัวควายไปขายมาเลเซียได้โดยตรง ชาวไทยมุสลิมจึงมีข้อได้เปรียบในการติดต่อค้าขายวัวควายในชุมชนมากกว่าคนไทยศาสนิกชนอื่นๆ

อาชีพค้าขายที่ขยายตัวขึ้นในยุคนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับอาชีพอื่นๆ คือ ไม่มีการแบ่งแยกว่าเป็นของคนกลุ่มไหน เมื่อไม่ขัดกับข้อห้ามทางศาสนาก็สามารถประกอบได้ทั้งสิ้น ไม่มีการกีดกันแบ่งแยก ไม่ว่าการซื้อขาย การขาย

(4) ลักษณะการอยู่ร่วมกันในทางการเมืองการปกครอง

ลักษณะการอยู่ร่วมกันทางการเมืองการปกครอง ถือหลัก “ถ้อยทีถ้อยอาศัยบนพื้นฐานของคุณธรรมความดีอันอาจบารมีและตำแหน่งบทบาทหน้าที่” เหมือนที่เคยเป็นมาแต่อดีต

อย่างไรก็ตามลักษณะเด่นแห่งยุคที่เริ่มเข้ามาเป็นพื้นฐานส่งเสริมในทางการเมืองการปกครองที่ชัดเจนมากขึ้นคือ เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ กล่าวคือใครที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจดี มักจะใช้เป็นเงื่อนไขสร้างสายสัมพันธ์กับสังคมเพื่อประโยชน์ทางการเมืองการปกครอง ซึ่งกลายเป็นกลไกสำคัญสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน

พัฒนาการที่สำคัญในการอยู่ร่วมกันทางการเมืองการปกครองอีกประการหนึ่ง คือ การสร้างเงื่อนไขการอยู่ร่วมกันทางการเมืองการปกครองมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ส่วนบุคคลหรือส่วนตนเริ่มก่อตัวเป็นรูปธรรม ในสมัยการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรครั้งแรก มีการแจกสิ่งของอามิสสินจ้างแล้ว รวมถึงการเลือกตั้งระดับชุมชน ท้องถิ่นก็มีเงื่อนไขเหล่านี้ด้วย

3.1.4 ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ

ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวไทยมุสลิม แบ่งออกได้เป็นสองประการ คือ ความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิม กับ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ

(1) ความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา มีลักษณะสำคัญๆ คือ (1) ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบครอบครัวและเครือญาติ เช่นการเป็นเครือญาติ การเกี่ยวดอง เป็นต้น (2) ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบกลุ่มทางสังคม เช่น ความเป็นพรรคพวกเพื่อนฝูง เป็นเกลอ ความเป็นคนหมู่บ้านเดียวกัน ท้องถิ่นเดียวกัน หรือความเป็นคนที่อยู่ภายใต้การปกครองของคนคนเดียวกัน หรือภายใต้การอุปถัมภ์ของคนคนเดียวกัน และ (3) ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นคนไทยมุสลิมหรือนับถือศาสนาอิสลามด้วยกัน ซึ่งเป็นลักษณะที่สืบทอดมาจากสมัยก่อน

ส่วนปฏิบัติการต่างๆ ต่อผู้ที่สัมพันธ์ด้วยนั้น เป็นไปตามความสัมพันธ์ในรูปแบบนั้นๆ ตามแบบอย่างที่เคยมีมา เช่น ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเกื้อกูล จริงใจ ซื่อสัตย์ กตัญญูรู้คุณต่อกันอย่าง

เคร่งครัด ในหมู่เหล่าหรือกลุ่มนั้นๆและเริ่มเน้นมากเป็นพิเศษในความสัมพันธ์ในฐานะที่เป็นชาวไทยมุสลิมด้วยกัน

(2) ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ เป็นอีกลักษณะหนึ่งที่มีอยู่ในพื้นที่ศึกษา โดยทั่วไปรูปแบบความสัมพันธ์จะเป็นแบบเดียวกับภายในกลุ่ม เช่น ความเป็นเครือญาติ การเกี้ยวพาราสีโดยการแต่งงาน ความเป็นพรรคพวกเพื่อนฝูง เป็นเกลอ ความเป็นคนหมู่บ้านเดียวกัน ท้องถิ่นเดียวกัน หรือความเป็นผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองของคนเดียวกัน หรือภายใต้การอุปถัมภ์ของคนเดียวกัน ซึ่งการปฏิบัติโดยทั่วไปก็จะขึ้นอยู่กับความใกล้ชิดสนิทสนมกันเป็นส่วนตัวด้วย เช่นเดียวกับภายในกลุ่มชาวไทยมุสลิมด้วยกัน

(3) ความสัมพันธ์ที่สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษเดียวกัน เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่มีกรอบการปฏิบัติเป็นลักษณะพิเศษที่เป็นประเพณีปฏิบัติเฉพาะของชุมชนคนที่มีความเป็นมาอย่างนั้น เช่น

ก. ประเพณี“ตายายระดม”

สัญลักษณ์แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยพุทธ ในกรณีที่เป็นเครือญาติมาแต่เดิมแล้วมานับถือศาสนาต่างกันภายหลัง ความสัมพันธ์ทางสังคมยังคงต่อเนื่องเหมือนเดิม โดยมีหลักการว่า “ยังมีบรรพบุรุษเดียวกัน” ความแตกต่างจะมีเพียงเรื่องของศาสนาเท่านั้น ดังนั้นประเพณีพิธีกรรมความเชื่ออันใดที่เกี่ยวข้องกับบรรพบุรุษยังคงปฏิบัติต่อไปได้ บางพื้นที่ต้องปฏิบัติตามความเชื่อที่นับถือกันแม้ว่าจะไปเป็นไปตามหลักศาสนาก็ตาม เช่น หากคนไทยมุสลิมที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวไทยพุทธ ก่อนทำพิธีเข้าสู่สุหนัสดจะต้องทำพิธีบวชเป็นสามเณรหรือบางคนบวชเป็นภิกษุ เพื่ออุทิศส่วนบุญกุศลแก่บรรพบุรุษเสียก่อน เพราะเชื่อกันว่าหลังจากเข้าสู่สุหนัสดแล้วจะทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษได้น้อยแล้ว ดังนั้นก่อนพิธีเข้าสู่สุหนัสดจึงมีการแห่แห่นคนที่เข้าสุหนัสดไปบวชเป็นสามเณรที่วัด เมื่อบวชแล้วญาติๆ ฝ่ายไทยพุทธจะเอาเครื่องทำบุญใส่ในย่าม จากนั้นจึงกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลให้แก่บรรพบุรุษ พอเสร็จพิธี คนที่บวชก็จะบอกกับอุปัชฌาย์ว่า “ร้อนผ้าเหลืองแล้ว” ขอลาสิกขาบท ซึ่งพระอุปัชฌาย์ก็ดำเนินการให้ เสร็จแล้วพรรคพวกก็พากันกลับไปเข้าพิธีสุหนัสดต่อไป เรียกพิธีดังกล่าวนี้ว่าพิธี “ตายายระดม”

ข. ประเพณี “ไหว่นางไม้”

แสดงพัฒนาการรูปแบบการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยพุทธ ต่อจากประเพณีตายายระดม โดยที่ในสมัยต่อมาพระอุปัชฌาย์คงจะไม่สะดวกที่จะประกอบพิธีให้หรือไม่ก็ด้วยเหตุผลอื่นๆ เช่น คนที่จะเข้าสู่สุหนัสดเองไม่สบายใจที่จะบวช จึงปรับเปลี่ยนมาเป็นพิธี “ไหว่นางไม้” หรือที่เรียกกันในปัจจุบันว่าพิธี “แต่งงานกับนางไม้” แทนการบวชในบางพื้นที่ กล่าวคือ แห่คนที่เข้าสุหนัสดไปทำพิธีบวชที่ได้ต้นไม้อายุ แต่แทนที่จะ

เป็นการบวชจริงกลับเป็นเพียง “การสมมุติ” คือสมมุติชาวบ้านขึ้นเป็นอุปฆาตแล้วทำพิธีอุปสมบทจนสำเร็จพิธีทุกขั้นตอนแล้วจึงแห่กลับไปเข้าสู่หนัดต่อไป

ก. ประเพณี“ช่วยงาน”

รูปแบบการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมโดยทั่วไปในระหว่างวงศาณาญาติ ที่เป็นไปตามเงื่อนไขความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การทำบุญในงานประเพณีต่างๆ เมื่อวงศาณาญาติอยู่ในต่างศาสนาจัดงานทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ญาติต่างศาสนาที่ล่วงลับไปแล้ว จะแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ในลักษณะการ“ช่วยงาน” คือให้เงินทองทรัพย์สินข้าวปลาอาหารแก่ญาติต่างศาสนาของผู้ที่ล่วงลับไปแล้วโดยบอกว่า“ให้เอาไปทำอะไรก็ได้” ซึ่งเป็นที่รับรู้กันว่าให้เอาไปใช้จ่ายในการทำบุญ หรือการงานศพ งานบวชนาถ ก็เช่นเดียวกัน นิยมให้เงินช่วยงานและกล่าวว่า “ช่วยค่ากับข้าว” แทนการพูดว่า“ร่วมทำบุญในงานศพ”หรือ“ร่วมทำบุญงานบวชนาถ” ซึ่งเป็นรูปแบบการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างญาติที่นับถือศาสนาต่างกันของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา และเป็นรูปแบบที่นำไปปรับใช้กับความสัมพันธ์ในลักษณะอื่นๆ เช่น กับเพื่อนฝูง กับเกลอ กับคนบ้านเดียวกัน เป็นต้น

ง. ต้องเข้ารับอิสลามเมื่อแต่งงานกับมุสลิม

จารีตประเพณีปฏิบัติของชุมชนท้องถิ่น ที่เป็นไปตามเงื่อนไขอุดมการณ์อิสลาม ที่เมื่อคนศาสนาอื่นๆ แต่งงานกับชาวไทยมุสลิมจะต้องเข้ารับอิสลาม ซึ่งการเกี่ยวดองในลักษณะนี้ (ซึ่งโดยทั่วไปจะเกิดขึ้นโดยการตกลงปลงใจกันเองของกลุ่มสาว ไม่ใช่การยินยอมของญาติ ไม่มีแบบแผนการยินยอมของญาติ) เป็นธรรมเนียมปฏิบัติค่อนข้างเคร่งครัดของศาสนิกต่างๆ ในพื้นที่ศึกษามาแต่โบราณว่า ถ้าคู่แต่งงานเป็นมุสลิม ตนเองจะต้องเข้ารับอิสลามตามคู่แต่งงาน ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายหญิงหรือชาย ถือเป็นการยกย่องให้เกียรติคู่แต่งงานที่เป็นชาวไทยมุสลิมที่ทุกคนรับรู้และต้องปฏิบัติโดยทั่วไป เว้นแต่ว่า เมื่อเข้ารับอิสลามแล้วไม่สามารถปฏิบัติตนให้เป็นมุสลิมที่ดีได้ จึงกลับมาอยู่ในศาสนาเดิม ซึ่งตรงจุดนี้คู่แต่งงานจะตามมาอยู่ด้วยกันหรือไม่ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของคู่แต่งงานแต่ละคู่ว่าจะมีความมั่นคงในรักหรือว่าในศาสนาอย่างไร ในส่วนของชาวไทยมุสลิมนั้นแม้ว่าจะมาอยู่กับคู่แต่งงานที่ต่างศาสนานอกชุมชนแล้วก็ตาม แต่ก็ยังสามารถปฏิบัติตามหลักการที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมได้ ไม่มีการบังคับเคี่ยวเข็ญให้กระทำในสิ่งที่ไม่ต้องการ และหากต้องการจะกลับไปอยู่ในชุมชนเดิมก็ไม่มีปัญหาใดๆ

จ. ประเพณีการ“เป็นเกลอ”

กระบวนการสร้างญาติหรือเพื่อนใหม่ในท้องถิ่น ที่เนื่องมาจากความเป็นคนมีน้ำใจ หรือมีความเป็นนักเลง ซึ่งการเป็นเกลอหรือการเป็นเพื่อนหรือความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบอื่นๆ ซึ่งก่อนร้อยปีที่ผ่านมา “กระบวนการสร้างเพื่อน” เป็นสิ่งสำคัญต่อความเข้มแข็งและความอยู่รอดของตนเองและชุมชนเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวกันว่า เมื่อพบคนที่ไม่เคยรู้จัก

มาก่อน นิยมถามไถ่อย่างละเอียดว่าผู้นั้นเป็น “มาจากไหน เป็นลูกเต้าเหล่าใครของใคร รู้จักคนนั้น คนนี้หรือไม่” หากสรุปว่าผู้ที่พบกันนั้นยังไม่เกี่ยวข้องกับเครือข่ายความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิม และเห็นว่าผู้นั้นมาดี เป็นมิตร มีหลักการน่าเชื่อถือ มักจะเริ่มต้นสร้างสัมพันธ์โดยการ “เป็นเกลอ” และหลังจากนั้นก็จะนำไปสู่ความสัมพันธ์และการเคารพนับถือเสมอเหมือนญาติในวงของญาติทั้งสองฝ่าย มีการไปมาหาสู่ในทำนอง “มีสุขร่วมเสพ มีทุกข์ร่วมต้าน” สืบต่อไป

ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาดังกล่าวมานี้ถือเป็นลักษณะเด่นที่เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้คนในพื้นที่ศึกษาอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุขสืบมาถึงปัจจุบัน

ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่พัฒนาการขึ้นชัดเจนในยุคสมัยนี้ คือ (1) ระบบความสัมพันธ์มีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น เช่น อาศัยความสัมพันธ์ในรูปแบบดังกล่าวเข้าถึงประโยชน์ในลักษณะที่ไม่เหมาะสม ไม่เป็นธรรม ในทำนองกินบนเรือนจี่รดหลังคาบ้าง ไปนอนเรือนเกลอเพื่อครอบครองที่ดินบ้าง ชักชวนเกลอไปประกอบกิจกรรมที่ผิดกฎหมายแล้วเมื่อจับได้ชัดทอดให้เกลอรับคนเดียว ฯลฯ (2) ระดับความเข้มข้นของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเริ่มลดลง จำกัดในวงแคบๆ เท่าที่ใกล้ชิดหรือไว้ใจได้มากขึ้น รวมทั้งมีการคัดสรรกลุ่มหรือบุคคลมากขึ้น เช่น ถ้าจะเป็นเกลอก็ต้องเลือกที่จะเป็นกับผู้ที่มิประโยชน์ร่วมกันหรือมีความไว้ใจกันหรือมีฐานะเท่าเทียมกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตามระดับของความสัมพันธ์ก็ยังเป็นไปในทางที่ดี ไม่มีความขัดแย้งในระดับชุมชน แต่จะมีความขัดแย้งในระดับบุคคลเท่านั้น ซึ่งเป็นภาวะธรรมดาทั่วไป

3.1.5 ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลาม

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลามในยุคการศึกษาในครอบครัวที่จะกล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่ (1) การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน) (2) การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติอะมัล (3) การปฏิบัติตามหลักออร์กานูลอิสลาม (4) การปฏิบัติตามหลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรม หรือคุณธรรม (5) การปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป และ(6) การศึกษาอิสลาม

3.1.5.1 การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน)

ไม่มีใครยืนยันได้ว่า ภาวะศรัทธาที่เกิดขึ้นในใจของมุสลิมในยุคสมัยนั้น เป็นศรัทธาที่ได้พิจารณาหลักฐานทั้งจากบทบัญญัติและจากสติปัญญาอย่างรอบคอบแล้ว ไม่เป็นศรัทธาที่มง่าย แต่ข้อมูลประกอบที่สำคัญ คือ ในยุคสมัยนั้นยังมีการประกอบพิธีกรรมบางอย่างอยู่ในชุมชน เช่น พิธีแรกเก็บข้าว พิธีแรกไถนา พิธีแรกดำนา ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำการเกษตรอันเป็นความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในพื้นที่ อย่างไรก็ตามพิธีกรรมเหล่านี้ปรากฏในระดับครอบครัวเป็นส่วนใหญ่ เว้นแต่ในพื้นที่บางแห่ง(นอกพื้นที่ศึกษา) เช่น อำเภอปนาเระ

จังหวัดปัตตานี ยังมีการจัดประเพณีลาซังในระดับชุมชนอยู่ในยุคนี้ ซึ่งการจัดการความเชื่อที่มีอยู่ให้เป็นระบบเพื่ออธิบายเชื่อมโยงว่าการปฏิบัติตามประเพณีต่างๆ ที่มีมาแต่เดิมนั้น ไม่ขัดแย้งกับความเชื่อในศาสนาแต่อย่างใด เช่น อธิบายว่าในที่สุดแล้วสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในพิธีกรรมต่างๆ เหล่านั้นล้วนอยู่ภายใต้อำนาจของอัลลอฮ์ทั้งสิ้น อัลลอฮ์แบ่งภาระหน้าที่ให้สิ่งเหล่านั้นซึ่งเป็นมะลาอิกะห์หนึ่งๆ ที่ลงมาดูแลสุขทุกข์แทนพระเจ้า

ศรัทธาในอัลลอฮ์องค์เดียว แม้จะยังประกอบพิธีกรรมอื่นๆ อยู่(บ้าง)

ศรัทธาในมลาอิกะห์ เทพที่อัลลอฮ์บันดาลขึ้นและมอบหมายให้ปฏิบัติงานต่างๆ เทพเจ้าในพิธีกรรมต่างๆ ที่มีมาในความเชื่อดั้งเดิม คือ มลาอิกะห์

แม้ไม่มีคัมภีร์ในชุมชน ไม่เคยเห็นคัมภีร์ แต่เชื่อมั่นในความรู้ที่มีผู้นำมาสอนโดยอ้างว่ามาจากคัมภีร์ นอกจากนี้ยังเชื่อมั่นในผู้ที่อ้างว่าได้ผ่านการศึกษาคัมภีร์มาแล้ว เชื่อมั่นในศาสนาว่าเป็นศาสนทูต องค์สุดท้าย เป็นผู้มิจริยวัตรตรงตาม สมบูรณ์ยิ่งกว่ามนุษย์ทั้งปวง และมักจะอุปมาว่าเป็นผู้ทรงมหาบุรุษลักษณะเฉกเช่นเรื่องราวในพุทธศาสนา

และเชื่อมั่นหรือกล่าวถึงเรื่องวันสิ้นโลก ซึ่งเล่ากันว่าเมื่อชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิมมาพบกัน บทสนทนาเรื่องวันสิ้นโลกและวันกลียุคจะถูกเชื่อมโยงต่อกัน นอกจากนี้เรื่องราวเหล่านี้มักจะกลายเป็นข่าวโคมลอย หรือข่าวปลอ่ยในทำนองว่า จะมีผู้มาจาก “ดินแดนวันสิ้นโลก หรือมาจากกลียุค” มาเล่าชีวิตผู้ที่คุณลักษณะบางอย่าง เช่น เพศชายเกิดวันเสาร์ หากใครประสงค์จะหลีกเลี่ยงก็ให้สะเดาะเคราะห์ โดยการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งเสีย ผู้ใดทำตามจะหาย ผู้ใดไม่ทำตามจะตาย นอกจากนี้ การเชื่อมโยงกฎแห่งสภาวะการณืกับความรู้เดิมหรือเชื่อความเชื่อเดิมเข้ากับหลักสภาวะการณื เพื่อแสดงให้เห็นความเหมือนในความแตกต่างทางศาสนา เช่น สภาวะความจริงในธรรมชาติทั้งปวง เมื่ออธิบายตามกฎสภาวะการณืแล้วก็เป็นเช่นเดียวกับการอธิบายตามหลักไตรลักษณ์ในพุทธศาสนา เป็นต้น

แม้ว่าการอธิบายและภาวะทางภูมิปัญญาของชุมชนไม่แตกฉานในหลักการปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อิมาน) มากนัก แต่ด้วยความจริงใจ ตั้งใจหรือมีเจตนาเป็นที่ตั้ง ทำให้ภาวะการปฏิบัติเป็นไปอย่างน่าเลื่อมใส มีความรู้รอบรู้ แต่ปฏิบัติอย่างตั้งใจ

ลักษณะศรัทธาในยุคนี้ จึงเป็นความพยายามอาศัยเงื่อนไขและปัจจัยอื่นๆ มาเป็นเครื่องประกอบในการอธิบายหรือทำความเข้าใจ ให้เห็นทิศทางหรือเป้าหมายแห่งการปฏิบัติที่จะเข้าถึง โดยอาศัยภูมิปัญญาเดิม เช่น ความคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ในประเพณีพิธีกรรมดั้งเดิม เป็นเครื่องมือ

3.1.4.2 การปฏิบัติตนตามหลักอะมัล

การปฏิบัติตนตามหลักอะมัล หมายถึงหลักการที่มุสลิมจะต้องปฏิบัติใน 3 ลักษณะ คือ หลักปฏิบัติที่บังคับเป็นรายบุคคล หลักปฏิบัติที่บังคับเป็นส่วนรวม และหลักที่มีบังคับ แต่ให้เป็นไปตามความสมัครใจ (ดังกล่าวไว้ในข้อ 1.9) เล่ากันว่า การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติอะมัลในสมัยนี้ เป็นไปเจือใจหรือบริบทที่แวดล้อม กล่าวคือ ความรู้ความเข้าใจในศาสนาในยุคนี้มีน้อย ชาดผู้รู้ทำให้ไม่รู้ ไม่เข้าใจ ที่ชัดเจน การปฏิบัติจึงอาจจะไม่ตรงตามหลักปฏิบัติอะมัล ไปทั้งหมด แต่ถ้ารู้เจตนาหรือความตั้งใจแล้ว เล่ากันว่าคนโบราณมีความตั้งใจปฏิบัติตามความรู้ที่มีอยู่อย่างเคร่งครัด แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเจือใจหรือบริบทที่แวดล้อมด้วย เช่น การทำละหมาดวันละ 5 เวลา เป็นหลักที่บังคับ แต่การประกอบอาชีพของชุมชนในบางฤดูกาลและบางสถานที่ไม่เกื้อกูลให้ทำได้ ทั้ง 5 เวลา เช่น การเก็บเกี่ยวข้าวในนาฬิกา หรือนาพรุ ไม่มีสถานที่ทำละหมาด เพราะพื้นที่ไม่เกื้อกูล เป็นต้น

3.1.4.3 การปฏิบัติตามหลักอรัฏฏานุลอิสลาม

หลักปฏิบัติอรัฏฏานุลอิสลาม เป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญในศาสนาอิสลามมีอยู่ 5 ประการ คือ การปฏิญาณตน การละหมาด การถือศีลอด การจ่ายซากาต และการทำพิธีฮัจญ์ (ดังกล่าวไว้ในบทที่ 1) ส่วนการปฏิบัติตามหลักปฏิบัติของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัวที่เกิดขึ้นมีลักษณะต่างๆ ดังนี้

(1) เริ่มตั้งคำถามต่อการปฏิบัติตามประเพณีที่ทำตามกันมาแต่โบราณ

ลักษณะสำคัญในยุคนี้ คือ เริ่มมีการตั้งคำถามว่า กระบวนการ รูปแบบและวิธีการให้ความหมายต่อพฤติกรรมต่างๆ ในการปฏิบัติตามหลักปฏิบัติอรัฏฏานุลอิสลาม ทั้ง 5 ประการ และรวมถึงสิ่งอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ว่ามีความถูกต้องตรงตามหลักปฏิบัติในพระคัมภีร์อัลกุรอานหรือไม่ เริ่มมีข้อสงสัยในประเพณีปฏิบัติที่ยึดถือสืบมาแต่เดิมมากขึ้น การอธิบายตามรูปแบบเดิมๆ เริ่มมีปัญหาว่าไม่ชัดเจนมากนัก จึงเริ่มละเลิกการปฏิบัติตามประเพณีบางอย่างที่ทำตามกันมาแต่โบราณบ้างแล้วในบางพื้นที่ เช่น การทำพิธีตายาระคม นอกจากนี้พิธีกรรมเกี่ยวกับวิถีชีวิต เช่น การเกิด การแต่งงาน การตาย การศึกษา การกล่าวถ้อยคำ การทักทาย การรักษาความสะอาด การอาบน้ำซุนนะฮ์ การอาบน้ำละหมาด การอะซานและอิกอมะฮ์ เป็นต้น เริ่มมีการกล่าวถึงและถามถึงความถูกต้องมากขึ้น เล่ากันว่าก่อนที่จะทำละหมาดในวันศุกร์ในยุคนี้ผู้ที่รู้ศาสนาบ้างจะพยายามเล่าถึง(ที่เรียกว่า“คุฏบะ”)หลักปฏิบัติเหล่านี้ให้ฟังบ้างแล้ว เป็นความพยายามตอบคำถามแห่งยุคสมัยที่เกิดขึ้น

(2) การปฏิญาณตนยังเป็นพิธีกรรมที่ไม่เปิดเผย

ลักษณะสำคัญของการปฏิญาณตนในช่วงนี้ คือถือว่าคนที่มีกำเนิดมาจากครอบครัวมุสลิมจัดว่าเป็นมุสลิมแล้ว ไม่ต้องปฏิญาณตน เพราะเด็กๆ ส่วนใหญ่ยังคงต้องไปเรียนหนังสือในครอบครัวที่มีความรู้เรื่องศาสนาเหมือนในอดีต แต่สิ่งที่เกิดขึ้นใหม่คือความตื่นตัวสนใจการ

เรียนรู้เรื่องศาสนามีมากขึ้น ซึ่งเศ็กๆ เหล่านี้ถือว่าเกิดมาในครอบครัวมุสลิมแล้วไม่ต้องผ่านพิธีกรรมเพื่อการปฏิญาณตนใดๆ จนกว่าจะเข้าสู่หนัด เพราะเป็นหน้าที่ของครอบครัวที่ต้องอบรมสั่งสอนให้เศ็กๆ ได้รู้และเข้าใจหลักการทางศาสนาอยู่เป็นประจำแล้ว

สำหรับผู้เข้ารับอิสลามด้วยศรัทธา ต้องผ่านพิธีกรรมการกล่าวปฏิญาณตนก่อน ซึ่งพิธีกรรมที่จัดขึ้น เน้นการแสดงออกให้เห็นว่าได้ล้มเลิกความเชื่อเก่าแล้วแน่นอน และต้องประกอบพิธีในทีเฉพาะพร้อมทั้งให้ผู้เข้ารับอิสลามแสดงออกบางอย่างต่อความเชื่อเดิมเพื่อยืนยันว่าได้ล้มเลิกความเชื่อเดิมแล้ว เล่ากันว่าพิธีปฏิญาณตนไม่อนุญาตให้คนต่างศาสนาเข้าไปในปริณทล

อนึ่ง เล่ากันว่าคนที่เข้ารับอิสลามด้วยศรัทธา จะมีผู้มาบริจาชาจากมาก มีการยกที่ดิน บ้านเรือน วัวควายไร่นา และแม้แต่ลูกสาวพ่อแม่ก็ยินดีให้แต่งงานกับผู้มีศรัทธาที่เข้ารับอิสลามที่ผ่านพิธีกรรมแล้ว ชาวบ้านเล่าว่า การเข้ารับอิสลามในลักษณะนี้จะมีฐานะดีเหมือนนรมิต ซึ่งเป็นสิ่งที่องค์พระอัลลอฮ์ประทานให้ ส่วนการแต่งงานยังคงปฏิบัติเหมือนเดิม กรณีการหนีตาม หรือ จดลากไปนั้น ขึ้นอยู่กับบริบทในการต่อรอง ซึ่งส่วนใหญ่จะให้คนไทยพุทธมาเข้ารับอิสลาม แต่ก็ไม่มีชาจากเหมือนการเข้าโดยศรัทธา

(3) การละหมาดแบบสาคราคายังคงมีอยู่ในชุมชนที่ห่างไกล

ลักษณะสำคัญของยุคนี้ คือ การละหมาดแบบสาคราคายังมีอยู่ในชุมชนที่ห่างไกลที่ไม่ค่อยมีผู้รู้ทางศาสนาเข้าไปแนะนำสั่งสอน แต่ชุมชนในที่ใกล้ศูนย์กลางความเจริญ เช่น เกาะหมาก ปากพะยูน เริ่มมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้ชัดเจนตามหลักการที่มีอยู่ในชุมชนในยุคนี้มากขึ้น ละเลิกการละหมาดแบบสาคราคาไปแล้ว และปรับเปลี่ยนมาเป็นการละหมาดรวมอันเนื่องจากการติดภาระกิจไม่สามารถละหมาดได้ในเวลาอื่นๆ ของวันนั้น

อย่างไรก็ตาม การทำละหมาดแบบสาคราคาในชุมชนอื่นๆ ที่มีอยู่ ได้พัฒนาไปสู่หลักการได้มากขึ้นในช่วงปลายยุคนี้ คนที่มีอายุอยู่ในช่วงนี้เล่าว่า ไม่ปรากฏว่ามีการทำละหมาดแบบนั้นอีก แต่กระนั้นก็ตาม การละหมาดยังมีความแตกต่างกันไปแต่ละชุมชน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรู้ความเข้าใจ ความตั้งใจและภาระกิจของแต่ละบุคคลแต่ละชุมชนด้วย เช่น ในระหว่างการประชุม อาชีพ ผู้ที่มีอาชีพการกริดยง ไม่สะดวกในการทำละหมาดตอนเช้า เพราะอยู่ในช่วงกริดยง หรือ ทำการประมง ไม่สะดวกในการทำละหมาดเพราะอยู่ในเรือลำเล็กๆ เป็นต้น

ในกระบวนการละหมาดในยุคนี้เล่ากันว่ายังไม่ได้พูดถึงการปฏิบัติในรายละเอียดอื่นๆ เช่น การอาบน้ำละหมาด การทำความสะอาด วิธีการทำนากัน ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะยังไม่มีองค์ความรู้ในเรื่องนี้ในระดับชุมชนหรือชาวบ้าน

(4) การย้ายชาจากที่เป็นไปตามศรัทธามากกว่าหลักการ

เนื่องจากภูมิปัญญาหรือประเพณีความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับการทำบุญโดยการบริจาชาทรัพย์สินสมบัติเพื่อสาธารณประโยชน์ เช่น การสร้างวัด การสร้างศาลา การขุดบ่อน้ำ เป็นสิ่งที่

เป็นเงื่อนไขสำคัญของชุมชนมาแต่โบราณ เมื่อมีกรณีการจ่ายซากาตเข้ามา จึงอนุมานว่าเป็นการบริจาคทำบุญด้วย ดังนั้นการจ่ายซากาตในยุคนี้จึงยังคงเป็นไปตามศรัทธามากกว่าเป็นไปตามหลักการซากาตที่ต้องคำนวณออกมาเป็นอัตราส่วน

นอกจากนี้อาจจะมีเหตุผลอื่นๆ ที่ทำให้ยังคงเป็นอย่างนี้ เช่น อาจจะเป็นไปได้ว่า

(1) เพราะคนในชุมชนส่วนใหญ่มีฐานะยากจน (2) คนที่อยู่ในฐานะผู้รับซากาตในบางชุมชนมีไม่ชัดเจนหรือไม่มี และ(3) ไม่มีเจ้าหน้าที่จัดเก็บซากาต

อย่างไรก็ตาม ในชุมชนที่มีมัสยิดและมีโรงเรียนปอเนาะหรือมีโต๊ะครูสอนศาสนาแก่เด็กๆ อยู่ในครอบครัวหรือในมัสยิด อิหม่ามจะเป็นคนจัดเก็บซากาต ให้แก่โต๊ะครูนั้นๆ ให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ ชาวบ้านบางคนยกสวนยางให้โต๊ะครูกรีดเอาเอง เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการดำรงชีพ จะได้อยู่ในชุมชนได้ แต่ก็ยังเป็นไปตามหลักศรัทธามากกว่าสัดส่วนตามหลักการ

อนึ่ง มีลักษณะหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับซากาต คือ สถานภาพ ศักดิ์ศรีและเกียรติยศของโต๊ะครูที่ทำหน้าที่สอนเด็กๆ ซึ่งเป็นผู้รับซากาต ได้รับการยกย่องว่าเป็นบุคคลสำคัญของชุมชนมากขึ้น ทำให้คนในชุมชนเกิดค่านิยมในการที่จะส่งบุตรหลานให้เข้าศึกษาเล่าเรียนศาสนามากขึ้น

(5) การประกอบพิธีฮัจญ์ที่เป็นไปด้วยความยากลำบากในการเดินทาง

การประกอบพิธีฮัจญ์ ซึ่งหมายถึงการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ที่เมืองเมกกะ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ในตะวันออกกลาง ตามหลักอะมัล ลักษณะสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือ มีความยากลำบากในการเดินทางและต้องใช้เวลานาน ส่วนใหญ่เดินทางเรือ โดยไปลงเรือเดินสมุทรในประเทศมาเลเซีย อย่างไรก็ตามมีผู้ได้เดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ในนครเมกกะได้มากกว่ายุคสมัยก่อน

เรือข้ามฟากหรือเรือญาติและคนรู้จักที่อยู่ในประเทศมาเลเซียมีส่วนสำคัญในการช่วยเหลือให้คนในพื้นที่ได้เดินทางไปนครเมกกะ เช่น อาศัยญาติพี่น้องที่อยู่เมืองไทรเมืองกลันตัน ช่วยฝากฝังให้ได้เดินทางไปนครเมกกะ การเดินทางส่วนใหญ่เดินทางจากบ้านไปลงเรือสินค้าที่มาเลเซียและใช้เวลาเดินทางร่วมสามเดือนกว่าจะถึงนครเมกกะ เล่ากันว่า เมื่อลงเรือไปให้เอาผ้าขาวผืนหนึ่งขนาดกว้างเพียงพอที่จะห่อตัวเองได้ เอาหินก้อนหนึ่งมีน้ำหนักเพียงพอที่จะถ่วงตัวเองให้จมลงได้น้ำได้ เตรียมไว้ใช้ถ้าเสียชีวิตลงระหว่างการเดินทาง จะได้เอาผ้าขาวนั้นห่อแล้วเอาหินผูกถ่วงร่างให้จมลงได้น้ำได้ มีญาติพี่น้องของคนในชุมชนเกาะหมากและชุมชนปากพะยูนหลายคน ที่ไปแล้วไม่กลับมา อย่างไรก็ตามการเดินทางสมัยนี้ไม่ได้ใช้เงินมาก แต่ใช้เวลามากเท่านั้น เมื่อไปถึงที่โน้นแล้ว การกินอยู่ก็จะได้รับซากาตจากมัสยิดในฐานะคนเดินทางเพียงพอที่จะดำรงชีพอยู่ได้

ในช่วงปลายของยุคนี้คนในชุมชนมีโอกาสเดินทางไปทำพิธีฮัจญ์ที่นครเมกกะมากขึ้น แต่ส่วนใหญ่ยังคงอาศัยเส้นทางประเทศมาเลเซียโดยผ่านเรือญาติที่อยู่ในประเทศมาเลเซียช่วยจัดการเรื่องการเดินทางให้ ผู้ที่ไปส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ไม่ปรากฏผู้หญิงได้เดินทางไปในยุคนี้ รัฐไทยยังไม่ได้อำนวยความสะดวกในเรื่องนี้ในสมัยนี้

อย่างไรก็ตามชาวบ้านบางคนกล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า คนสมัยก่อนไม่รู้หลักการที่ต้องทำตาม อ่านหนังสือไม่ได้ก็ทำตาม ทำละหมาดไม่เป็นก็ทำตาม แต่เขาเหล่านั้นมีความจริงใจในการปฏิบัติ มาร่วมและมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ อย่างทั่วถึง เช่น ที่บ้านโสะ เมื่อก่อนนี้ คนในหมู่บ้านจะมาละหมาดที่มัสยิดทั้งหญิงชายมากมายตอนเย็นทุกวัน อ่านหนังสือได้ไม่ได้ ไม่รู้หลักการศาสนามากนัก แต่มาฟังคนอื่น มาช่วยต้มน้ำร้อนน้ำชาให้คนอื่นกิน มาอยู่กันเต็ม ปัจจุบัน คนเรียนรู้หลักการที่ต้องทำทั้งหมู่บ้าน เพราะมีโรงเรียนปอเนาะในหมู่บ้านด้วย แต่เมื่อคุณที่มาละหมาดที่มัสยิดแล้ว มีไม่กี่คนเท่านั้น เมื่อก่อนคนรู้น้อย แต่ปฏิบัติมาก ปัจจุบันคนรู้มากแต่ปฏิบัติน้อย ไม่จะเป็นเรื่องการปฏิญาณตน การละหมาด การถือศีลอด และเรื่องอื่นๆ

3.1.4.5 การปฏิบัติตามหลักอิหฺซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม

การปฏิบัติตามหลักอิหฺซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม เป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับมารยาท จิตใจ ความประพฤติที่ดีงาม เพื่อเข้าถึงคุณธรรมสูงสุด สำนึกในความเป็นทาสของตนเองต่อพระผู้เป็นเจ้า ด้วยใจบริสุทธิ์ จิตใจผูกพันอยู่กับพระองค์ตลอดเวลา มีการปฏิบัติตนมัสการอัลลอฮ์ปานประหนึ่งว่าเห็นพระองค์ เพื่อสร้างสัมพันธไมตรีให้เกิดแก่พระเจ้าเพื่อมนุษย์จะได้ยำเกรง สำนวต่อพระองค์ และได้ปฏิบัติดีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการข้อนี้ เล่ากันว่าในยุคนี้แม้การศึกษาของชุมชนจะยังไม่แตกฉานและไม่มีผู้รู้มาอบรมสั่งสอน แต่ความรู้สึกสำนึกในความเคารพพระเจ้า และสำนึกที่จะปฏิบัติดีต่อเพื่อนมนุษย์ มีความหนักแน่นมั่นคง ไม่จำเป็นต้องอ่านหนังสือ ไม่จำเป็นต้องเรียนรู้จากโรงเรียน แต่มาจากจิตใจที่ศรัทธาอย่างบริสุทธิ์

ส่วนลักษณะการปฏิบัติตามหลักคุณธรรมหรือจริยธรรม เป็นต้นว่า การปฏิบัติหน้าที่ของตนเองต่อพระเจ้า หน้าที่ของผู้รู้ หน้าที่ของผู้ไม่รู้ หน้าที่ของลูก หน้าที่ของพ่อแม่ หน้าที่ของเพื่อน หน้าที่ของสามี หน้าที่ของภรรยา หน้าที่ของผู้มีอำนาจ และหน้าที่ของประชาชน นั้น ลักษณะสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือ (1) เป็นหน้าที่ที่เรียบง่ายไม่ซับซ้อน จะทำผิดหรือถูกตัวเองก็รู้อยู่แก่ใจว่าพระเจ้ารู้เห็นอยู่ตลอดเวลา (2) การปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละสถานภาพล้วนเป็นไปอย่างเรียบง่าย มุ่งตรงต่อพระเจ้า ไม่มีการคิดกำไรหรือหวังว่าจะขาดทุน เพราะไม่มีกิจกรรมใดที่มุ่งแสวงหากำไรหรือเป็นไปในเชิงการค้าพานิชย์ (3) มีคุณธรรมและจริยธรรมเป็นสายใยเชื่อมต่อระหว่างกันและกัน เช่น เรื่องบุญคุณทั้งพ่อแม่กับลูก ครูอาจารย์กับศิษย์ (4) มุ่งหวังการเกื้อกูลและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขมากกว่าการแข่งขัน

ในส่วนที่ต้องละเว้นก็เช่นเดียวกัน คือ มุ่งเน้นการฝึกจิตใจให้มีลักษณะไม่โลภ โกรธหลง ไม่อิจฉาริษยา ไม่อหังการ ในส่วนของการปฏิบัติโดยทั่วไปก็เน้นให้เป็นคนไม่พุ่มพวย ปราศจากอบายมุข เป็นคนที่มีวิธีการปฏิบัติตามปกติที่คนทั่วไปปฏิบัติกัน เช่น ไม่ลักขโมย ไม่กินสัตว์บางประเภท ไม่กินสัตว์ที่ตายเอง ไม่เล่นการพนัน ฯลฯ

3.1.4.6 การปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป

การปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป ในที่นี้หมายถึง การปฏิบัติตามหลักอิสลามในเรื่องการแต่งงาน การเกิด การเลี้ยงดู การตาย การแบ่งมรดก การแสดงความเคารพ การแต่งกาย การบริโภคอาหาร การเผยแพร่อิสลาม และสถาบันศาสนา โดยในบทนี้จะกล่าวถึงลักษณะของสิ่งเหล่านี้ที่เกิดขึ้นในชุมชนในพื้นที่ศึกษา แต่ละประการ โดยสังเขป ดังนี้

(1) การแต่งงาน

ลักษณะการแต่งงานในยุคนี้ ยังเป็นไปตามแบบแผนพื้นบ้านที่สืบทอดมาจากดั้งเดิม เล่ากันว่า การแต่งงานในสมัยนี้มีรูปแบบเดียว คือ “ฝ่ายชายไปหาฝ่ายหญิง” ที่เรียกว่า “วิวาห์” แต่มีหลายลักษณะ เช่น (1) แต่งงานตามความพอใจของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย ซึ่งจะเกิดขึ้นในกลุ่มมุสลิมด้วยกันหรือไม่คู่แต่งงานฝ่ายที่ไม่เป็นอิสลามยินยอมที่จะเข้ารับอิสลาม จึงจะแต่งงานกันได้ โดยมีการจัดการถูกต้องตามขั้นตอนของประเพณีปฏิบัติที่สืบทอดกันมา ฝ่ายชายจะเริ่มค้นโดยการไปถาม ว่าถ้าจะมาสู่ขอหญิงสาวจะมีปัญหาขัดข้องหรือไม่ เมื่อดังกล่าวไปแล้วเว้นระยะไว้ช่วงเวลาหนึ่งจึงไปฟังคำตอบเรียกว่า “ไปแยบ” ซึ่งถ้าได้คำตอบว่า “ขัดข้อง” ทุกอย่างก็จะยุติลง แต่ถ้าตอบว่า “ไม่ขัดข้อง” ก็จะดำเนินการต่อไป คือ “ไปขอ” ซึ่งการไปขอก็จะได้คำตอบว่า จะเรียกสินสอดเท่าไร ขั้นตอนนี้อาจจะยุติลงได้หากว่ามีความขัดข้องในเรื่องสินสอด เช่น ญาติเจ้าสาวไม่พอใจ เรียกสินสอดแพง หากฝ่ายชายพิจารณาแล้วเห็นว่า “รับไม่ได้” ทุกอย่างก็จะยุติลง แต่ถ้ารับได้ก็จะดำเนินการต่อไป คือ “เป็นคอง” ซึ่งในระหว่างนี้อาจจะเป็นช่วงการสร้างเรือนหอ หรืออาจจะเป็นช่วงการสั่งสมเงินทองเป็นคำสินสอดก็ได้ ขั้นตอนสุดท้าย คือ “การไหว้” หรือ “นิกاح” หลังจากแต่งงานแล้วเจ้าสาวจะไปอยู่บ้านเจ้าบ่าวหรืออยู่บ้านเจ้าสาว หรือแยกเรือนอยู่ต่างหากนั้น ขึ้นอยู่กับบริบทของครอบครัวและเครือญาติของทั้งสองฝ่าย (2) แต่งงานโดยฝ่ายหญิงหนีตามฝ่ายชายไป ภายหลังจึงจัดพิธี “ไหว้” หรือ “นิกاح” ขึ้น การแต่งงานในลักษณะนี้เป็นความพอใจของคู่แต่งงาน แต่อาจจะมีปัญหาเรื่องการดำเนินการตามประเพณี ดังกล่าวในข้อแรก หนุ่มสาวจึงเลือกที่จะแต่งงานโดยวิธีนี้ กล่าวคือเมื่อหนีตามกันไปแล้ว ฝ่ายชายจะพาเจ้าสาวหนีไปอยู่ในสถานที่ที่ปลอดภัย จากการติดตามของญาติฝ่ายหญิง และฝ่ายชายจะบอกให้ญาติของตนเองรับรู้ ญาติฝ่ายชายจึงหาหนทางที่จะ “ไปบอก” กับญาติฝ่ายหญิงให้รับทราบ และจะมีเงื่อนไขใดๆ ก็ให้บอกมาจะได้ปฏิบัติตาม ซึ่งกรณีอย่างนี้จะมีญาติผู้ใหญ่ หรือผู้ที่มีการมีมาประนีประนอม ซึ่งในที่สุดฝ่ายหญิงก็จะยอมรับและให้มา “ไหว้” ให้ถูกต้องตามประเพณี โดยที่คู่แต่งงานจะอยู่ด้วยกันไปแล้ว ส่วนสินสอดบางรายก็เรียกแพงมาก บางรายก็ไม่ขอเรียกอะไรเลย แต่สิ่งหนึ่งที่ต้องปฏิบัติคือ ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่เป็นมุสลิม จะต้องเข้ารับอิสลาม และต้องปฏิญาณตน (3) แต่งงานโดยฝ่ายชาย “ลาก”(ฉุด)สาวไปในกรณีนี้ฝ่ายหญิงสาวไม่พอใจ ไม่รักกับชายหนุ่มมาก่อน ขณะที่ฝ่ายชายอาจจะไปถามแล้วแต่ฝ่ายสาวไม่ตกลง หรืออาจจะยังไม่ได้ไปถามแต่รู้ว่ามีโอกาส จึงเลือกใช้วิธี “ลาก” ซึ่งกรณีอย่างนี้ต้องแจ้งความขึ้นโรงขึ้นศาล และอาจจะมีทะเลาะเป็นศัตรูกัน บางราย แต่บางรายก็ลงเอยกันได้

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะแต่งงานด้วยวิธีไหน เมื่อประกอบพิธีจะต้องกล่าวคำนิกาห์ตามแบบแผนที่สืบทอดกันมา และผู้ชายไม่นิยมแต่งงานมีภรรยา 4 คน หรือมากกว่า 1 คน จะมีบ้างก็เป็นบางคนเท่านั้น และไม่มีการคุมกำเนิดใดๆ ในยุคสมัยนี้ ปล่อยให้การเกิดเป็นไปตามประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้า เหล่านี้คือลักษณะการแต่งงานที่เกิดขึ้นในยุคนี้

(2) การเกิด

การเกิดในสมัยนี้เป็นไปตามประเพณีดั้งเดิม เล่ากันว่าเมื่อดั้งครรภ์ได้ 3 เดือน ต้องไปฝากท้องกับหมอดำแยะในหมู่บ้าน โดยนำมะพร้าวและข้าวสารใส่สบอนึ่งไปให้หมอดำแยะ ส่วนจะหาหมอดำแยะคนไหนนั้นขึ้นอยู่กับระยะทางใกล้ไกลจากบ้านหมอดำแยะถึงบ้านคนที่จะคลอดและขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคมด้วย เมื่อหมอดำแยะรับไว้ในอุปการะแล้ว ก็จะมาตรวจครรภ์ให้อีกเมื่อท้องได้ 5 เดือน 7 เดือน และเมื่อใกล้คลอด โดยเฉพาะเมื่อ “ถึงเดือน” คือถึงกำหนดคลอดหมอดำแยะจะต้องอยู่กับบ้านตนเอง ไปนอนค้างอ้างแรมที่ไหนไม่ได้ เพราะเมื่อคนท้องเจ็บท้องจะคลอดญาติๆ มาตามหมอดำแยะจะได้พบตัว และในยามค่ำคืนหมอดำแยะก็ต้องเตรียมเครื่องมืออุปกรณ์ใส่ไว้ใน “เชี่ยนหมาก” ให้พร้อม และเตรียม “ก้อนเส้า” สำหรับประคบท้องไว้ด้วย เล่ากันว่าบางครั้งเมื่อหมอดำแยะได้ยินคนมาเรียกว่าให้ไปทำคลอด หมอดำแยะจะตื่นเต้นและรีบไปอย่างลุกลี้ลุกลนจนลืมเชี่ยนหมากและก้อนเส้าไว้ที่บ้าน

ในส่วนของคนที่จะคลอด ครั้นใกล้วันกำหนดคลอดที่เรียกว่า “ถึงเดือน” สามีหรือญาติจะต้องเผื่อระวัง ที่เรียกว่า “เผ่าแคง” ไม่ปล่อยให้อยู่คนเดียว และต้องหมายตาส่งของจำเป็นที่ต้องใช้ในการคลอดว่าอยู่ตรงไหนบ้าง และห้ามเตรียมไว้ก่อนเด็ดขาดเพราะกลัวว่าจะมีปัญหาคลอดยาก ต้องเตรียมฟืน แม่ไฟ ต้มน้ำร้อน เผาก้อนเส้า หลังจากที่เกิดคลอดออกมาแล้ว เพื่อใช้อาบน้ำเด็กและประคบครรภ์แม่เด็ก และให้แม่เด็กผิงไฟ หมอดำแยะจะมาบีบนิ้วดูเผ่าดูแลรักษาอาการของแม่เด็กไปจนกว่าจะครบเจ็ดวัน

เมื่อเด็กออกมาแล้ว ทุกๆ คนที่อยู่ในเหตุการณ์ก็จะกล่าวพระนามของอัลลอฮ์ต้อนรับสมาชิกใหม่ แล้วเป่าหูซ้ายขวาด้วยคาถาที่สืบทอดกันมา จากนั้นเมื่อครบเจ็ดวันหมอดำแยะและญาติพี่น้องจะตั้งชื่อให้ตามประเพณี

(3) การเลี้ยงดู

การเลี้ยงดูเด็กในอดีตเป็นไปตามธรรมชาติของสังคมในสมัยนั้น คือ ครอบครัวและเครือญาติเน้นการให้ความรัก ความอบอุ่น กำลังใจ และเลี้ยงดูให้เจริญเติบโตตามปกติ ส่วนการศึกษาเล่าเรียน ครอบครัวจะให้ชุดความรู้ที่เป็นประสบการณ์แก่เด็กเป็นสำคัญ เช่น การให้ช่วยงาน เป็นผู้ช่วยทำโน้นหอยนี้ ควบคู่ไปกับการให้ความรู้ที่เป็นความรู้เดิม เช่น เล่านิทาน เล่าเรื่องราวต่างๆ ให้ฟัง หรือบอกให้ฟังว่าควรทำอย่างนี้ ไม่ควรทำ หรือไม่ทำอย่างโน้น เป็นต้น และมีบ้างเป็นบางคนที่สามารถละหมาดได้แต่เด็กๆ แต่ส่วนใหญ่อายุมากแล้วจึงจะไปละหมาดได้

(4) การตาย

การตายในสมัยนี้เล่ากันว่ายังจัดการแบบพื้นบ้านมาแต่เดิม เมื่อใครตายลงญาติพี่น้องก็จะไปหาอิหม่ามมาเป็นผู้คอยกำกับดูแลร่วมกับคนที่มีความสามารถในการจัดการศพให้สะอาด ในระหว่างนั้นก็ให้ญาติๆ ได้เยี่ยมศพไปด้วย ช่วยจัดการเรื่องความสะอาดไปด้วย เมื่ออาบน้ำศพเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงห่อศพด้วยผ้าขาวผูกมัดให้แน่น จากนั้นจึงอิหม่ามจึงนำละหมาดขอพรให้ผู้ตาย เสร็จแล้วญาติผู้ตายหรือเพื่อนบ้านช่วยกันหามศพไปฝังที่กุโบ โดยที่ก่อนเวลาดังกล่าวนี้นี้จะมีคนกลุ่มหนึ่งที่เดินทางไปที่กุโบล่วงหน้าแล้วและได้ขุดหลุมเพื่อฝังศพไว้แล้ว

ลักษณะหลุมฝังศพจะขุดหลุมรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้างยาวพอเหมาะกับตัวคนตาย ขุดลึกตรงลงไปประมาณ 4 ศอก จากนั้นจึงเจาะข้างใดข้างหนึ่งบริเวณก้นหลุมให้เป็นหลืบเข้าไป ขนาดกว้างยาวเท่ากับบริเวณปากหลุม ลึกเข้าไปประมาณ 2 ศอก เพื่อเป็นพื้นที่วางศพไว้ โดยเอาดินหรือทรายรองพื้น แล้วเอาเสื่อปูรองจากนั้นจึงเอาศพหย่อนลงหลุมแล้วเลื่อนศพเข้าไปในหลืบหรืออุโมงค์ที่ขุดไว้ จากนั้นจึงเอาไม้กระดานที่หามศพมาจากบ้านมาปิดช่องอุโมงค์ข้างหลุมไม่ให้ดินทะลักเข้าไป เสร็จแล้วจึงถมดินให้พูนปากหลุม โดยทั่วไปหัวศพจะหันไปทางทิศตะวันตก ตรงปากหลุมด้านหัวศพจะเอาแก่นไม้มาปักไว้ และมีการละหมาดขอพรให้แก่ผู้ตายอีกครั้งหนึ่ง จึงเสร็จพิธี อนึ่งถ้าเป็นศพของผู้ที่มีบารมี ก็จะมีบริเวณหลุมกว้างขวาง หรืออาจจะขุดหลุมฝังในบริเวณต่างหาก หลังจากฝังแล้วในวันต่อๆ ไปจะมีการละหมาดปากหลุมไปจนครบ 7 วันนับจากวันตาย ทั้งนี้แล้วแต่ฐานะทางสังคมของผู้ตายด้วย

(5) การแบ่งมรดก

ตามหลักการอิสลามแล้วมรดกของผู้ตายจะต้องแบ่งไปตามหลักการที่ปรากฏในอัลกุรอาน คือแบ่งเป็นค่าใช้จ่ายในการทำศพ ใช้ชำระหนี้ ปฏิบัติตามพินัยกรรมอันมิได้กระทำแก่ทายาท แบ่งส่วนร่วมชีวิต และแบ่งเป็นมรดกแก่ทายาท ดังกล่าวไว้ในบทแรก แต่ในสมัยนั้นการแบ่งมรดกยังคงเป็นไปตามแบบแผนพื้นบ้านที่มีมาในสังคม คือตกเป็นของครอบครัว ผู้อาวุโสในครอบครัวจะแบ่งปันแจกจ่ายให้แก่ลูกหลานในโอกาสต่างๆ เมื่อถึงเวลาที่เหมาะสม เช่น เมื่อลูกของผู้ตายออกเรือน ก็จะได้รับส่วนแบ่งมรดกไปจำนวนหนึ่งตามความเหมาะสมที่ผู้อาวุโสในครอบครัวได้พิจารณาแล้ว คนส่วนใหญ่เล่าว่าในสมัยนั้นไม่มีปัญหาเรื่องนี้มากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องที่ดิน ไม่มีใครคิดจะแย่งใคร พี่น้องบางคนไม่ต้องการที่ดินมรดกเดิม แต่หาหนทางไปจับจองที่ดินในพื้นที่ใหม่ ส่วนทรัพย์สินอื่นๆ โดยทั่วไปก็ไม่มีอะไรให้แบ่งปันกันมากนัก

(6) การแสดงความเคารพ

การทำความเคารพ เล่ากันว่าในสมัยนั้น ในหมู่ผู้ชายจะมีการสัมผัสมือในบางโอกาสและบางบุคคลเท่านั้น เช่น คนมาจากต่างบ้านต่างเมือง หรือต่างชุมชนและเป็นคนที่มีความสามารถสูงในทางสังคม เช่น เป็นผู้สอนศาสนา หรือเป็นผู้รู้ในศาสนา ลักษณะการสัมผัสมือก็อยู่ใน

ระยะห่างๆ ส่วนในหมู่ผู้หญิงก็ทำในลักษณะเดียวกับผู้ชายบ้าง แต่จะไม่ทำการสัมผัสมือกันระหว่างเพศ และจะไม่แสดงความเคารพจนเป็นนิสัยแต่อย่างใด

(7) การแต่งกาย

เสื้อผ้าและการแต่งกาย ในสมัยนี้ไม่มีความแตกต่างจากศาสนิกชนอื่นๆ มากนัก การแต่งกายโดยทั่วไปในสมัยนี้ชาวไทยมุสลิมทั้งหญิงและชายนิยมนุ่งผ้าโสร่ง ผู้หญิงนิยมใส่เสื้อคอผ้าแขนทรงกระบอก ส่วนผู้ชายนิยมใส่เสื้อคอเชิด หรือคอกลมแขนสั้นหรือยาวก็ได้ ช่วงต้นของยุคนี้ นับตั้งแต่ ปี พ.ศ.2442- 2475 แต่งกายสืบสานต่อจากช่วงก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ภาวะการดำรงชีพยังคงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การแต่งกายโดยทั่วไปไม่ได้แตกต่างจากเดิมมากนัก ทั้งหญิงและชายเมื่อไปทำงานในไร่นาในสวนหรือออกทะเลก็จะไม่นุ่งหรือการแต่งกายตามบทบัญญัติของศาสนา เพียงแต่นำการแต่งกายที่สุภาพเรียบร้อยตามแบบแผนการแต่งกายของคนทั่วไปในภาคใต้ ส่วนเมื่อจะประกอบพิธีกรรมทางศาสนา คนที่พอมีฐานะดีจะเปลี่ยนชุดที่จัดไว้โดยเฉพาะ แต่คนที่ยากจนก็จะใช้ชุดที่นุ่งทำงาน เพียงแต่อาบน้ำละหมาดเสียก่อนเท่านั้น

ตัวอย่าง ชุมชนเกาะหมากและเกาะนางค้ำช่วงต้นของสมัยนี้ ยังคงทอผ้าใช้เอง เป็นผ้าฝ้าย ซึ่งการทอผ้าเป็นงานของผู้หญิง รวมไปถึงการแสวงหาเครื่องนุ่งห่มในครอบครัวจะเป็นเรื่องที่ผู้หญิงหรือแม่บ้านเป็นผู้จัดการ เมื่อได้เสื้อผ้ามาชิ้นหนึ่งแล้วจะเก็บรักษาอย่างดี จะไว้ใส่เมื่อจำเป็น หรือมีการมีงานสำคัญๆ เท่านั้น เมื่อใช้แล้วรีบซักเก็บไว้เหมือนเดิม บางคนนำผ้าใหม่ออกมาใช้ปีละครั้งหรือสองครั้งเท่านั้น ฉะนั้นในการละหมาดที่บ้านก็ดี ที่มัสยิดก็ดี ยังคงไม่สามารถปฏิบัติได้ตามบทบัญญัติมากนัก

อย่างไรก็ตามช่วงระหว่างปี พ.ศ.2475 – 2487 เล่ากันว่าในช่วงวิกฤติเรื่องการแต่งกายต่อเนื่องมาจากช่วงที่แล้ว เพราะเป็นช่วงข้าวยากหมากแพงอันเนื่องมาจากสงครามโลกครั้งที่สอง การแต่งกายในยามปกติยังคงนิยมตามแบบพื้นบ้าน คือนิยมนุ่งผ้าถุง ผ้าถุงกระเบนเหมือนเดิม ซึ่งนุ่งได้ทั้งหญิงและชาย ส่วนผู้หญิงใส่เสื้อคอกลม เสื้อคอผ้า เสื้อคอปกและเสื้อคอกระเช้า แขนทรงกระบอก แขนสั้น แขนยาว และแขนงูด และมีผ้าสไบมักจะจะเป็นผ้าขาวผืนบางๆ ยาวไว้คลุมศีรษะเมื่อเดินทาง หรือไปงาน หรือไปในที่ชุมชน แต่ก็ไม่มีทุกคน เพราะผ้าขาวดังกล่าวก็เป็นของหายาก และแพงด้วย สิ่งที่เกิดขึ้นในยุคนี้นี้คือเริ่มมีการใช้ผ้าคลุมหัวในบางโอกาสแล้ว

ในชุมชนเกาะหมาก ชุมชนเกาะนางค้ำในช่วงปลายยุคนี้ไม่แตกต่างไปจากชุมชนอื่นๆ เล่ากันว่า ผู้ชายบางคนมีผ้าถุงอยู่ผืนเดียว ต้องระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง เมื่อนุ่งก็มักจะนุ่งให้เชิงผ้าสูงเหนือเข่าและ “หมัดจ้อน” หรือดึงผ้าขึ้นไปม้วนชุกไว้ที่สะเอวจนเปิดข้างล่างล่อนจ้อนมองเห็นกัน เพื่อจะได้ไม่เปื้อนหรือไม่ฉีกขาดง่าย และส่วนใหญ่จะใช้ผ้าขาวม้า ซึ่งเป็นผ้าทอเอง และย้อมสีธรรมชาติ ใช้ได้ทนทาน ผู้ชายบางคนมีเสื้อเพียงตัวเดียว จะเอามาใส่ต่อเมื่อไปงานพิธี หรือไปต่างบ้านต่างเมือง ยิ่งช่วงปลายยุคนี้ซึ่งอยู่ในช่วงสงครามโลก เสื้อผ้าหายากมาก บางคนมีเสื้ออยู่แต่ใช้พาดบาแทนการสวมใส่ จนเป็นนิสัยใส่เสื้อไม่ได้

(8) การบริโภคอาหาร

การบริโภคอาหารตามหลักการอิสลามแล้วต้องบริโภคอาหารที่เป็นหะลาล หรือ ไม่ก็ต้องเป็นญอฮยิบัน และต้องขอบคุณอัลลอฮ์ สรรเสริญอะลลอฮ์เมื่อบริโภคเสร็จดังกล่าวไว้ในบทแรก แต่ในยุคนี้นี้ หลักการบริโภคยังคงเป็นไปตามประเพณีพื้นบ้านของชาวไทยมุสลิมที่ปฏิบัติกันมาแต่เก่าก่อน มีเพียงบางส่วนเท่านั้น เช่น ในกลุ่มของอิหม่ามที่มีความรู้หรือโต๊ะครูที่มีความรู้เรื่องหลักการเหล่านี้ ซึ่งเริ่มบริโภคอาหารตามหลักศาสนา มากกว่าตามหลักประเพณี

เหตุผลสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนขึ้นบ้างเพราะว่าช่วงนี้ ผู้มีการศึกษาจากพื้นที่อื่นๆ เข้ามาสอนศาสนาอยู่ในชุมชนบ้างแล้ว ทำให้ผู้สนใจมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องหลักปฏิบัติมากขึ้น พัฒนาการที่สำคัญคือ ชุมชนหลายแห่ง เช่น ชุมชนวัดกระ ชุมชนบ้านโตะ ชุมชนชะวัด ได้ปรับปรุงชำระความเข้าใจในเรื่องนี้ขึ้นใหม่โดยผู้รู้ทางศาสนา ทำให้เป็นที่รู้กันว่าสิ่งอันใดบ้างที่เป็นหะลาลบริโภคได้ สิ่งอันใดบ้างที่บริโภคไม่ได้ อย่างไรก็ตามคนส่วนใหญ่ในชุมชนยังนิยมบริโภคอาหารตามประเพณีปฏิบัติซึ่งสืบทอดมาแต่โบราณ

ลักษณะสำคัญเกี่ยวกับการบริโภคอาหารในยุคนี้นี้ คือ เริ่มมีพัฒนาการที่เป็นไปตามหลักการซึ่งนักการศาสนาจากชุมชนต่างๆ ทั้งในประเทศไทย เช่น ปัตตานี นครศรีธรรมราช กรุงเทพมหานคร และต่างประเทศ เช่น มาเลเซีย ได้จาริกมาเผยแพร่มากขึ้น มีการถกเถียงเพื่อหาข้อยุติในเรื่องนี้มากขึ้น เช่น ที่ชุมชนปากพะยูน บิดาของครูอิสมาแอ(ผู้ก่อตั้งโรงเรียนศาสนูปถัมภ์ปากพะยูนมูลนิธิ) มาจากมาเลเซีย เข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชนปากพะยูน(และแต่งงานกับผู้หญิงที่นั่น) ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ทางศาสนาดีมาก ได้มีส่วนสำคัญในการทำให้ชุมชนมีความรู้ความเข้าใจในหลักการบริโภคอาหารมากขึ้น

3.1.4.7 การเผยแพร่และการศึกษาอิสลาม

การเผยแพร่และการศึกษาอิสลามในยุคนี้นี้ ชุมชนในพื้นที่ศึกษาเป็นทั้งเป้าหมายการเผยแพร่และการศึกษาอิสลามและเป็นผู้เผยแพร่อิสลามสู่ชุมชนอื่นๆ กล่าวคือ

(1) มีชุมชนจำนวนมากที่ไม่มีผู้รู้อิสลาม ไม่มีสถาบันอิสลามในชุมชน ไม่มีสถาบันการศึกษาอิสลามในชุมชน เช่น ชุมชนบางม่วง ชุมชนบางแก้ว ชุมชนชะมวง เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้จึงอยู่ในฐานะเป็นเป้าหมายในการเผยแพร่อิสลาม ผู้รู้อิสลามจากชุมชนในพื้นที่อื่นๆ ทั้งในพื้นที่ศึกษาและนอกพื้นที่ศึกษา จึงเดินทางไปเผยแพร่ บางคนได้ตั้งถิ่นฐาน มีครอบครัวอยู่ในชุมชน ทำหน้าที่เปิดสอนอิสลามให้แก่เด็กๆ ในครอบครัวที่ตนไปอาศัยอยู่ หรือในครอบครัวของตนโดยไม่คิดค่าเล่าเรียน ขณะเดียวกันชุมชนก็หนุนเสริมภาระหน้าที่เหล่านั้นอย่างเต็มที่

(2) ชุมชนที่อยู่ในฐานะเป็นผู้เผยแพร่อิสลามให้แก่ชุมชนอื่นๆ ชุมชนที่ทำหน้าที่นี้ในยุคนี้นี้ เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนปากพะยูน ชุมชนน้ำจาย ชุมชนชะวัด ชุมชนท่าเสา ซึ่งชุมชนเหล่านี้มีครอบครัวที่เปิดสอนอิสลามให้แก่เด็กๆ อยู่ในชุมชนจนเป็นที่รู้จักแพร่หลายแล้ว มีเด็กๆ

จากพื้นที่อื่นๆ ทั้งในและนอกพื้นที่ศึกษาเดินทางมาศึกษาเล่าเรียนอยู่ประจำบ้าง ไปกลับบ้างตามความสะดวก ชุมชนเหล่านี้จึงอยู่ในฐานะผู้เผยแพร่อิสลามแล้ว

(3) ครอบครัวเป็นสถาบันการเรียนรู้และเผยแพร่อิสลามที่สำคัญที่สุดในยุคนี้ กล่าวคือในกระบวนการเผยแพร่อิสลามในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้นั้นอาศัยครอบครัวเป็นรากฐาน แสดงบทบาทหน้าที่เหล่านั้น และนำมาสู่การแบ่งยุคสมัยในการศึกษาครั้งนี้ ที่เรียกว่า“ยุคการศึกษาในครอบครัว” ซึ่งหมายถึงเป็นยุคที่“ครอบครัวมีบทบาทสำคัญที่สุดในการศึกษาและการเผยแพร่อิสลามในพื้นที่ศึกษา”โดยที่บทบาทของครอบครัวนอกจากจะแสดงใน“ลักษณะการจัดการศึกษา”แล้ว ยังแสดงออกในลักษณะ“การหนุนเสริมกระบวนการเผยแพร่อิสลามให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ”ด้วย เช่น ครอบครัว(จำนวนมาก)ที่ไม่ได้เปิดสอนอิสลามได้ส่งเสริมทำนุบำรุงสิ่งอื่นๆ เช่น อาหาร เครื่องใช้ ที่ดิน สนับสนุนผู้ที่ทำหน้าที่ศึกษาเล่าเรียนหรืออบรมสั่งสอนให้เขาเหล่านั้นดำรงตนและปฏิบัติหน้าที่ได้โดยไม่เคັอคร้อน เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้อยู่ในฐานะที่เป็นผู้เผยแพร่อิสลาม

อย่างไรก็ตาม เมื่อเชื่อมเครือข่ายกับมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ แล้ว ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาก็เป็นพื้นที่เป้าหมายในการเผยแพร่อิสลามของผู้รู้อิสลามจากชุมชนอื่นๆ ภายนอกพื้นที่ด้วย เช่น ผู้รู้จากประเทศมาเลเซีย จากเมืองปัตตานี เป็นต้น ซึ่งในยุคนี้ยังคงมีผู้รู้เดินทางจากเมืองเหล่านั้นมาเผยแพร่อิสลามเหมือนเช่นในยุคก่อนๆ โดยเข้ามาพักอยู่ในครอบครัวแล้วเปิดการสอนอิสลามแก่ผู้สนใจขึ้น อนึ่ง ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งในการเผยแพร่อิสลามในพื้นที่ศึกษา คือ ไม่มีความขัดแย้งหรือมีปัญหาแตกแยกทั้งในยุคนี้และยุคดั้งเดิมที่ผ่านมา

(4) การศึกษาอิสลามในครอบครัวเริ่มพัฒนาการเป็น “ปะเณาะ” ชัดเจนขึ้น

การเรียนหนังสือหรือการศึกษาอิสลามของเด็กๆและเยาวชนในชุมชนต่างๆ ในช่วงต้นของยุคนี้ บางครอบครัวเริ่มมีความพร้อมที่จะทำหน้าที่สอนหลักอิสลามแก่เด็กๆ และเยาวชนได้เป็นระบบ สอนเด็กได้จำนวนมากขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงพัฒนาสภาพการเรียนการสอนในครอบครัวให้มีระบบระเบียบมาก เปลี่ยนจากการสอนเฉพาะหวัคมาสอนในเวลากลางวันด้วย แต่ก็ยังรวมอยู่ในครอบครัว เช่น ปอเนาะอีหรูน ที่บ้านหัวเขาแดง ซึ่งเป็นศูนย์กลางการศึกษาทางศาสนาที่สำคัญของชุมชนในสมัยต่อมา(ปัจจุบันปอเนาะนี้เลิกไปแล้ว สถานที่ส่วนหนึ่งเป็นกุโบ หลุมศพของโต๊ะอีหรูนยังปรากฏอยู่) ปอเนาะบ้านบ้านน้ำจาย(ปัจจุบันเลิกไปแล้ว)เริ่มต้นในสมัยนี้ ปอเนาะที่บ้านโสะก็สันนิษฐานว่าเริ่มต้นในสมัยนี้ด้วย โดยพัฒนาการมาจากครอบครัวของโต๊ะครูที่มาจากมาเลย์เซีย มาสอนหนังสือเด็กๆ อย่างไรก็ตามเด็กส่วนใหญ่ในชุมชนทั่วไป ยังเรียนหนังสืออยู่ในครอบครัว

ครั้นล่วงมาถึงช่วงปลายยุคนี้ คือ ครอบครัวบางแห่งเลิกภาระกิจนี้ เช่น ปอเนาะบ้านน้ำจาย แต่ก็มีการเกิดขึ้นใหม่หลายแห่ง เช่น ครอบครัวโต๊ะอีหรูนที่บ้านท่าช้าง อำเภอบาเจาะใหญ่ เริ่มสอนหนังสือให้เด็กๆ และพัฒนาการมาเป็นปอเนาะในสมัยต่อมา

พัฒนาการที่สำคัญประการหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนในช่วงปลายสมัยนี้ คือ ครอบครัวที่พัฒนาระบบการเรียนการสอนจนก้าวหน้าเริ่มเป็นระบบของพ่อแม่แล้ว ได้เปิดโอกาสให้คนแก่ชรา รวมถึงผู้ใหญ่ที่สนใจศึกษาปฏิบัติศาสนาเข้าไปอยู่ประจำในสถานที่นั้นเพื่อศึกษาปฏิบัติธรรมได้ด้วย หญิงชายที่หมดภารกิจในครอบครัวแล้วจึงนิยมสละบ้านเรือนของตนเองมาอยู่ปฏิบัติธรรมที่พ่อแม่ แต่ยังมีไม่มากนัก เป็นเพียงจุดเริ่มต้นเท่านั้น

(5) ผู้รู้ศาสนา : ชุมชนต้องพึ่งผู้รู้ศาสนาจากท้องถิ่นอื่น

ในสมัยดั้งเดิมผู้รู้ทางศาสนาที่สามารถเป็นโตะครูได้มักจะเป็นผู้ที่เดินทางมาจากท้องถิ่นอื่นหรือไม่ก็มาจากต่างประเทศ เช่น ประเทศมาเลย์เซีย เมื่อมาถึงยุคนี้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษายังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ คนที่มีความรู้เพียงพอที่จะเป็นโตะครูในชุมชนยังมีไม่เพียงพอต่อความต้องการของชุมชน ส่วนที่ทำหน้าที่สอนเด็กอยู่ในครอบครัวในชุมชนต่างๆ เป็นไปด้วย ใจรัก ด้วยศรัทธา แต่ไม่ได้ผ่านการศึกษามากนัก

ในช่วงต้นของยุคนี้ ในชุมชนที่เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่น เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนท่าเสา ชุมชนปากพะยูน มีผู้รู้ทางด้านศาสนาจากสำนักอื่นๆ เช่น เปาะเนาะจะนะ(สงขลา) เปาะเนาะปัตตานี และจากประเทศมาเลย์เซีย เข้ามาอยู่ประจำเพื่อเผยแพร่และให้การศึกษายิสลามแก่เด็กๆ และเยาวชน ทำให้ผู้คนในชุมชนมีประสบการณ์และมีการเรียนรู้มากขึ้น ส่วนในพื้นที่ห่างไกล เช่น ชุมชนชะรัด ชุมชนตะโหนด ชุมชนท่าชะมวง ชุมชนบ่อตรุ ชุมชนวัดกระ ผู้รู้อิสลามยังคงเป็นคนในท้องถิ่นที่ช่วยกันระดมระดมให้การอบรมสั่งสอนแก่เด็กๆ และชุมชนตามความเข้าใจที่มีอยู่ ซึ่งไม่แตกต่างจากสมัยดั้งเดิมมากนัก

ช่วงปลายของยุคนี้ รัฐบาลประกาศนโยบายชาตินิยม ทำให้มีการจัดระเบียบผู้นำทางศาสนาในพื้นที่ศึกษาขึ้นใหม่ ผู้ที่ไม่ใช่เป็นคนพื้นที่ หรือเป็นคนมาเลย์เซียก็ต้องย้ายออกไปทางราชการได้ตรวจสอบและตั้งข้อสังเกตต่อผู้คนถิ่นอื่นที่เข้ามาอยู่ในพื้นที่ บางหมู่บ้านชาวบ้านตรวจสอบกันเอง เช่น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนปะเหลียน โดยคนจากนครศรีธรรมราชมาสอนศาสนาอยู่ในชุมชน ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ไม่พอใจไปฟ้องทางราชการว่าเป็นบุคคลไม่น่าไว้วางใจ ในที่สุดคนนั้นก็ต้องหนีไปอยู่จังหวัดภูเก็ต

(6) พัฒนาการและลักษณะสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนและการเผยแพร่อิสลามที่สำคัญๆ อีกด้านหนึ่งในยุคนี้ คือ

- 1) ครอบครัวยังเป็นหลักในการทำหน้าที่สั่งสอนศาสนาให้แก่เด็กๆ และเยาวชนในชุมชน
- 2) การทำหน้าที่สอนหนังสือแก่เด็กๆ ของครอบครัวทำได้อย่างจำกัด เพราะยังขาดผู้รู้ พ่อแม่ยังไม่มีความรู้เพียงพอ ยังต้องอาศัยผู้รู้ที่เดินทางจากท้องถิ่นอื่น เข้ามาสอนศาสนาอยู่ในชุมชนบางแห่ง เช่น ที่บ้านโตะ มีครูสอนศาสนาจากมาเลย์เซีย ประจำอยู่ในชุมชน ที่ชุม

ชนท่าเสา และหัวเขาแดงครูสอนมาจากมาเลย์เขียนเดียวกัน ที่ปากพะยูนคนในหมู่บ้านเคยไปเรียนศาสนาจากมาเลย์ มาเปิดสอนอยู่ที่บ้านของตนเอง ที่ท่าช้างก็มีคนในหมู่บ้านไปเรียนมาจากปัตตานี มาสอนอยู่ในหมู่บ้าน

- 3) ขาดหนังสือตำรา การสอนเด็กจึงเป็นการสอนตามที่ครูผู้สอนเคยเห็นเคยเรียน เคยจดจำมา หรือคัดลอกมาด้วยตนเอง ไม่มีตำราที่ถูกต้อง

ในช่วงปลายของยุคนี้ ครอบครัวยุคนี้ที่จัดการเรียนการสอนศาสนาแก่เด็กๆ ได้พัฒนาให้เกิดความพร้อมมากขึ้น หลายครอบครัวจึงเปลี่ยนแปลงมาเป็นปอเนาะที่ชัดเจนมากขึ้น คนในหมู่บ้านที่เดินทางไปเรียนมาจากสำนักต่างๆ เรียนจบชั้น “ฮาเล็ม” แล้วจึงเดินทางกลับบ้านบ้างแล้ว ทำให้ในชุมชนมีผู้รู้ศานามากขึ้นจาก นอกจากนี้ยังมีคนนอกพื้นที่เข้ามาเผยแพร่ ศาสนาในชุมชนด้วย รวมทั้งมีการนำพระคัมภีร์เข้ามาใช้ในการเรียนบ้างแล้ว

3.1.4.8 สถาบันอิสลามในชุมชนหรือองค์กรอิสลามในชุมชน

สถาบันอิสลามในพื้นที่ศึกษาเป็นศูนย์กลางจิตวิญญาณของอิสลามและชุมชนซึ่งประกอบด้วย (1) ศาสนสถาน เช่น มัสยิด บาลาย กุโบ และบ้านเรือนปอเนาะ (2) การบริหารจัดการ คือ มีโครงสร้างในการบริหารที่ชัดเจน (3) กฎเกณฑ์หรือกติกา หรือระเบียบการต่างๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ บางอย่างบางประการมีปริมาณมากขึ้นตามการขยายตัวของชุมชน บางอย่างปรับปรุงใหม่หรือสร้างขึ้นใหม่ บางอย่างมีการจัดระเบียบการใช้ มีตำนานประกอบความเป็นมาไว้เล่าสู่กันฟัง และชุมชนหลายแห่งได้ตระหนักในคุณค่าความสำคัญของสถาบันหรือองค์กรอิสลามในชุมชนมากขึ้น โดยในที่นี้จะกล่าวถึงสิ่งต่างๆ เหล่านี้โดยสังเขป ดังนี้

(1) มัสยิดและบาลาย : พัฒนาการมาเป็นของชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชนมากขึ้น

มัสยิดเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในวันศุกร์บ่าย หรือในวันเวลาอื่นๆ ตามแต่สะดวก ซึ่งทุกชุมชนที่มีจำนวนครอบครัวเป็นไปตามเกณฑ์ที่ศาสนากำหนดสามารถจัดตั้งมัสยิดได้ ส่วนบาลายเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในวันอื่นๆ ของชุมชนที่ตั้งอยู่ห่างไกลมัสยิด(ยกเว้นวันศุกร์) ในช่วงต้นของยุคนี้(พ.ศ.2442-2475)ลักษณะทั่วไปของมัสยิดเป็นเรือนไม้ชั้นเดียวยกพื้นสูง หลังคาทรงปั้นหยา มุงกระเบื้องดินเผาบ้าง มุงจากบ้าง ส่วนบาลายมีลักษณะเป็นศาลากลางบ้าน เป็นเรือนไม้ยกพื้นสูง กั้นฝา 3 ด้าน หรือไม้กั้นเลย จะสร้างขึ้นเฉพาะในชุมชนที่อยู่ห่างไกลจากมัสยิดมาก

ทั้งมัสยิดและบาลายมักจะได้รับการเกื้อกูล หรือบริจาคจากครอบครัวผู้มีฐานะดีหรือครอบครัวที่มีบารมี หรือเป็นสิ่งของชุมชนแต่ครอบครัวในลักษณะดังกล่าวเป็นผู้ดำเนินการสร้างหรือลงทุนก่อสร้าง (ในทำนองการเป็นเจ้าของวัดในอดีต) ทำให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการ

ก่อสร้างและบริหารจัดการไม่มาก หรือกล่าวได้อีกอย่างว่าชุมชนรู้สึกว่าเป็นของครอบครัวนั้นๆ มากกว่าเป็นของชุมชน

ในช่วงปลายของยุค(พ.ศ.2475-2487)พัฒนาการที่สำคัญคือมัสยิดยุคก่อนหลายแห่งเริ่มเก่าแก่ผุพังไปตามกาลเวลาและอำนาจบารมีของครอบครัวที่เคยอุปถัมภ์กันมา จึงเป็นโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการสร้างขึ้นใหม่ ลักษณะมัสยิดและบาแลยที่สร้างขึ้นใหม่นิยมใช้วัสดุเหมือนเดิม แต่ตัวเรือนมีความมั่นคง คงทนถาวรมากขึ้น และแบ่งพื้นที่ใช้สอยระหว่างหญิงกับชายเป็นสัดส่วนชัดเจน และมีการสร้างบาแลยมากขึ้นตามการขยายตัวของชุมชน

ในการบริหารจัดการ ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมดูแล ทำความสะอาดมัสยิด และบาแลย โดยร่วมกันสร้าง บำรุงรักษา ซ่อมแซมปรับปรุงให้ถาวรมากขึ้น เช่น ที่ชุมชนวัดกระ เล่าว่า ประมาณปี พ.ศ.2480 ผู้นำมัสยิดได้รวมเงินจากชาวบ้านไปซื้อเรือนไม้หลังหนึ่งจากชุมชนใกล้เคียง แล้วช่วยกันหามเรือนนั้นข้ามทุ่งนามาหมู่บ้าน ชาวไทยพุทธก็ช่วยหามด้วย เพื่อเอามาแทนมัสยิดหลังเก่าที่ใช้ประโยชน์มานานแล้ว ปรากฏว่ามัสยิดหลังนั้นได้ใช้งานมานานหลายสิบปี ก่อนจะรื้อสร้างใหม่อีกครั้ง

ที่มัสยิดชุมชนเกาะหมากก็เช่นเดียวกัน เมื่อมัสยิดหลังเก่าซึ่งอยู่ในพื้นที่ส่วนบุคคลได้ผุพังลง จึงย้ายจากที่เดิมมาสร้างขึ้นในที่ใหม่ อยู่ใกล้กุโบ เป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชน ส่วนพื้นที่เดิมเป็นของชาวบ้าน มัสยิดหลังใหม่ยังคงเป็นเรือนไม้ยกพื้นสูง ขนาดใหญ่โตกว่าเดิม มีการแบ่งพื้นที่ระหว่างชายหญิงเป็นสัดส่วน

ในส่วนของการจัดเกลาทางสังคม มัสยิดบางแห่งมีการกฎบะฮ์ก่อนเวลาละหมาดวันศุกร์บ้างแล้ว แต่ทำพอเป็นพิธี เพราะยังไม่มีผู้รู้ที่พอจะสั่งสอนได้

ส่วนการบริหารมัสยิด อิหม่ามประจำมัสยิดต่างๆ เน้นผู้ที่มีอาวุโสและมีบารมีในทางการปกครองในหมู่บ้าน ไม่ได้เน้นผู้รู้ศาสนาเพราะหาไม่ได้ เพียงรู้ศาสนาเล็กน้อยก็เป็นอิหม่ามได้แล้ว ตำแหน่งอิหม่ามในชุมชนบางแห่งเกือบจะกลายเป็นมรดกประจำตระกูล เช่น มัสยิดที่ควนในช่อง อิหม่ามไม่มีความรู้มากนัก เพียงแต่เป็นผู้สืบสกุลจากครอบครัวที่เพื่อนบ้านเคารพนับถือ และค่อนข้างมีบารมีเพราะสายตระกูลของภรรยาเป็นคนร่ำรวยหรือเป็นนายเงินและเคยเป็นโต๊ะอิหม่ามมาก่อน และเป็นครอบครัวสืบเชื้อสายมาจากชนชั้นปกครองเดิม มีคำว่า“หวัน”นำหน้าชื่อ บุคลิกภาพส่วนตัวของภรรยาก็เป็นที่เกรงขามของคนทั่วไป(เล่ากันว่าเป็นผู้มีอำนาจแก่กล้ามาก ครั้งหนึ่งเดินทางขนสินค้ามาจากปากพะยูน มาหยุดพักกินข้าวกลางวันที่ศาลาท่าน้ำบ้านสะทัง พวกโจรเข้าปล้น หวันนาง(ภรรยาโต๊ะอิหม่ามที่กล่าวถึง) บอกโจรว่า”เอาของแบกไปก่อนซิ ฉานขอกินข้าวเที่ยงก่อน” ปรากฏว่ากลุ่มโจรแบกของเวียนศาลาอยู่นั่นแหละ ไปไหนไม่ได้ ในที่สุดก็วางของลงแล้วกราบขออภัย จึงไปได้” กรณีเช่นนี้เกิดขึ้นที่บ้านท่าช้างด้วย เล่ากันว่า โต๊ะครูสมาน เป็นคนที่มีอำนาจแก่กล้านัก เปิดบ้านเป็นที่สอนศาสนา บริเวณบ้านไม่เคยสร้างรั้ว แต่สร้างประตูเข้าออกบริเวณบ้าน ครั้งหนึ่งโจรมาปล้น เดินเข้ามาในบริเวณบ้านแล้วออกไม่ได้ เดินวนอยู่จนรุ่งสาง

หาทางออกไม่พบ) บุคคลนี้ผู้นำนับยิดส่วนใหญ่จึงต้องเป็นคนที่มีการมีแก่กล้า มีอำนาจ สืบสายตระกูลจากผู้มีอำนาจแต่เดิม ส่วนความรู้ยังไม่จำเป็นมากนัก นับยิดส่วนใหญ่ยังคงถ่ายทอดสั่งสอนตามแบบแผนที่เคยเป็นมา เพราะฉะนั้นนับยิดยังคงเป็นสถานที่ประกอบพิธีละหมาดมากกว่าอบรมสั่งสอน จัดเวลาทางสังคม

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งคือ พัฒนาการด้านสถานที่ มีการปรับเปลี่ยนตัวอาคารให้มีความมั่นคง ปรับเปลี่ยนสถานที่จากการเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวให้เป็นของชุมชนหรือของส่วนรวมมากยิ่งขึ้น และชุมชนได้มีโอกาสเข้ามาดูแลรับผิดชอบนับยิดมากขึ้น ด้วย

ส่วนลักษณะการบริหารนับยิดของชุมชนในยุคนี้เริ่มมีความซับซ้อนขึ้น นับยิดบางแห่งเริ่มกำหนดให้คอเด็บ บิลาณมาทำหน้าที่ประจำนับยิดร่วมกับอิหม่ามอย่างจริงจัง และอำนาจบารมีของอิหม่ามเริ่มมีผลต่อการสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงชุมชนมากขึ้น สิ่งที่เริ่มก่อตัวชัดเจนในยุคนี้คือบทบาทของนับยิดเริ่มเข้ามามีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ความเข้มแข็งของชุมชนมากขึ้น

(2) กุโบ : พัฒนาการจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เก็บบันทึกความเป็นมาของชุมชน มาเป็นสาธารณะสถานของชุมชน

กุโบ คือ สถานที่ฝังศพหรือป่าช้าของชุมชน ทุกชุมชนต้องมีกุโบและต้องสร้างกุโบขึ้นพร้อมๆ กับการเข้าไปตั้งถิ่นฐานในชุมชน โดยการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้เป็นกุโบ รวมทั้งพื้นที่นับยิดหรือพื้นที่สาธารณะเพื่อสร้างบารายด้วย

แต่เดิมกุโบมักจะเป็นบริเวณที่เนื่องด้วยหลุมฝังศพของผู้มีคุณูปการในชุมชนนั้นๆ หรือเป็นสถานที่ฝังศพของบุคคลที่มีบารมีหรือเป็นผู้นำ เช่น บริเวณหลุมฝังศพตาตุ่มมรhum ในชุมชนชะรัต จังหวัดพัทลุง และบริเวณหลุมฝังศพของสุลต่านสุลัยมาน ที่ชุมชนหัวเขาแดง จังหวัดสงขลา ในสมัยดั้งเดิม กลายมาเป็นกุโบที่สำคัญของชุมชนในสมัยนี้ ทั้งนี้เพราะตาตุ่มมรhum และสุลต่านสุลัยมาน เป็นผู้นำคนสำคัญอันเป็นที่เคารพศรัทธาของชาวไทยมุสลิมและชาวไทยพุทธ ใครๆ ก็ต้องการได้ฝังศพไว้ในบริเวณใกล้ๆ หลุมฝังศพของท่าน ทำให้ชุมชนในยุคหลังๆ ซึ่งมีโอกาสได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการชุมชนมากขึ้นได้กำหนดพื้นที่ดังกล่าวเป็นกุโบประจำชุมชน เป็นที่ฝังศพของผู้คนสืบมาถึงยุคนี้

พัฒนาการที่สำคัญของกุโบ คือ บริเวณที่ฝังศพของบุคคลสำคัญๆ เช่น หลุมฝังศพตาตุ่มมรhum ที่ชุมชนบ้านชะรัต หลุมฝังศพญีหฺรฺนที่ชุมชนหัวเขาแดง หลุมฝังศพญีโอะที่บ้านโอะ ซึ่งเป็นหลุมศพที่เกิดขึ้นในสมัยดั้งเดิม มาถึงสมัยนี้ หลุมฝังศพเหล่านี้ได้กลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นกุโบที่สำคัญของชุมชน

สิ่งที่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของหลุมศพบุคคลสำคัญๆ เช่น คนในชุมชนมักจะเรียกบุคคลสำคัญๆ ที่อยู่ในหลุมว่า “ทวด” เช่น ทวดโอะ ทวดโหม ทวดนุหม เป็นต้น และถือปฏิบัติว่าใครผ่านไปมาหน้าสถานที่เหล่านั้น ต้องแสดงความเคารพออกชื่อ

บอกกล่าวว่าเป็นใคร มาจากไหน จะไปไหน ไปทำไม ไม่เช่นนั้นจะเกิดอาการถูกของ มีอาเพศต่างๆ เกิดขึ้น เช่น ปวดท้อง ปวดหัวหรือไม่ก็ขัดแย้งแตกแยกกันเองในกลุ่ม ทำให้หลุมศพเหล่านั้นกลายเป็นสถานที่เช่นสรวงอันวอนของผู้คนทุกศาสนาที่ผ่านมา

สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่เกิดขึ้น คือ เนื่องจากความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว ทำให้บริเวณกุโบสำคัญๆ เหล่านั้นขยายขอบเขตครอบคลุมพื้นที่ไว้กว้างขวาง ไม่มีผู้บุกรุก กลายเป็นต้นทุนให้ได้ก่อสร้างสาธารณะประโยชน์ในยุคปัจจุบัน ตรงกันข้ามกับกุโบที่ไม่มีปรากฏการณ์เหล่านี้ พื้นที่เดิมที่มีอยู่กว้างขวางถูกบุกรุกจนเหลือเพียงน้อยนิดในปัจจุบัน เช่น กุโบตาตุมมรุม ที่ชุมชนชะรัด (พัทลุง) เป็นกุโบที่ศักดิ์สิทธิ์มีพื้นที่กว้างขวาง ทำให้พื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นศูนย์กลางชุมชน เป็นตลาดชุมชน ส่วนกุโบทวดปลายแหลมและทวดคางเหล็กที่เกาะหมากกลับถูกเอกชนบุกรุกพื้นที่จนแทบไม่เหลือเลยในปัจจุบัน

(3) บ้านเรือน : ในยุคนี้เน้นการใช้ประโยชน์มากกว่าความสวยงาม

บ้านเรือนโดยทั่วไปสร้างด้วยไม้ หลังคาทรงไทยบ้าง ทรงปั้นหย่าบ้าง มุงจากหรือมุงกระเบื้องดินเผาบ้าง ตามฐานะของเจ้าของบ้าน เป็นเรือนยกพื้นสูง มีใต้ถุน และหากฐานะไม่ค่อยดีก็จะสร้างบ้านหลังเล็กๆ ที่เรียกว่า“หน้า”(กระท่อม) ซึ่งเป็นวิถีชีวิตที่ตกทอดมาจากยุคดั้งเดิม ส่วนที่ได้พัฒนาการขึ้นในยุคนี้ คือ การแบ่งพื้นที่ใช้สอยประโยชน์ เริ่มแบ่งพื้นที่เพื่อประกอบพิธีกรรมในบ้านเรือนเป็นสัดส่วนมากขึ้น บ้านเรือนบางหลังเป็นสถานที่สอนหนังสือแก่เด็กๆ โดยทั่วไปบ้านเรือนยังคงเป็นสถานที่หลักในการทำละหมาดของคนในชุมชนในวันอื่นๆ เว้นวันศุกร์ ครั้นถึงช่วงปลายของยุคนี้ บ้านเรือนของครอบครัวที่มีอันจะกินเริ่มสร้างใหญ่โต ใช้วัสดุที่คงทนถาวร นำหินมาทำดินเผา ใช้ไม้แปรรูป มากขึ้น

3.1.5 ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในยุคการศึกษาในครอบครัวที่จะกล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่ลักษณะการกระจายตัวของชุมชนที่ขยายตัวต่อจากยุคที่ผ่านมา การประกอบอาชีพหลักๆ ของชาวไทยมุสลิมในชุมชน และลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม เช่น ความสัมพันธ์ทางสังคม ประเพณี การเข้าร่วมประเพณี เป็นต้น

3.1.5.1 การกระจายตัวของชุมชน

ลักษณะการกระจายตัวของชุมชนในยุคสมัยนี้ คือ กระจายตัวจากชุมชนเดิมที่มีอยู่ก่อนและยังคงมีความเป็นปึกแผ่น เป็นชุมชนชุมชนแม่หรือเป็นแม่ข่าย ให้เกิดชุมชนขึ้นใหม่ในที่ต่างๆ อันเนื่องมาจากคนในชุมชนเดิมอพยพย้ายถิ่นไปตั้งถิ่น เป็นคั่นว่า ชุมชนบ่อตรู(สงขลา) ชุมชนวัดกระ(สงขลา) ชุมชนปากจา (สงขลา) ชุมชนควนลัง(สงขลา) ชุมชนดินลาน (สงขลา) ชุมชนท่าควาย(พัทลุง) ชุมชนไร่ลุ่ม(พัทลุง) ชุมชนป่าแก(พัทลุง) ชุมชนม่วงทวน(พัทลุง) ชุมชนคลอง

ไอ้โค(พัทลุง) ชุมชนบางมวง เป็นต้น เป็นชุมชนที่เกิดจากคนในชุมชนเดิมในยุคก่อนออกไปบุกเบิกตั้งถิ่นฐานขึ้นใหม่ โดยระยะแรกได้รับการหล่อเลี้ยงจากชุมชนเดิมในทุกๆ ด้าน

สาเหตุการขยายตัวของชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากความต้องการที่ทำมาหากินใหม่ เนื่องจากชุมชนเดิมกับแถบเพราะมีสมาชิกมากขึ้น ที่ทำกินไม่พอเพียง ซึ่งเป็นเหตุผลทางเศรษฐกิจและการทำมาหากินเป็นสำคัญ จะมีอยู่บ้างที่เป็นเหตุผลทางการเมืองการปกครอง แต่ส่วนใหญ่เป็นการอพยพย้ายถิ่นของส่วนบุคคล ไม่เกิดขึ้นเป็นชุมชน

ลักษณะเลือกทำเลการตั้งถิ่นฐานใหม่ของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ เช่น ไม่ได้ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่มีผู้จับจองถือครองอยู่ก่อนแล้ว ไม่นิยมซื้อพื้นที่คนอื่นมาตั้งถิ่นฐานหรือไม่อยู่อาศัยในพื้นที่ที่มีคนอื่นอยู่ก่อนแล้ว นิยมตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นกลุ่มแยกจากชุมชนอื่นๆ มักเป็นผู้บุกเบิกพื้นที่ใหม่กลุ่มแรกอยู่เสมอ จากนั้นจึงมีคนอื่นๆ เข้าตามมาอยู่อาศัยด้วย ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นถึงภาวะความรักสงบของสังคมอย่างชัดเจน

3.1.5.2 การประกอบอาชีพ

ลักษณะการประกอบอาชีพของชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ เป็นพัฒนาการต่อเนื่องมาจากยุคดั้งเดิม อาชีพหลักสำคัญๆ ได้แก่ ทำนา ทำไร่ ทำสวนผลไม้ ทำประมง และที่เพิ่มขึ้นคือ ทำสวนยางพารา อีกส่วนหนึ่งที่พัฒนาการมา คือ เครื่องมือเครื่องใช้หรือเทคโนโลยีในการประกอบอาชีพบางอย่างได้พัฒนาการมากขึ้นและหรือมีความสะดวกในการจัดการจัดหาได้มากขึ้น รวมทั้งมีประสิทธิภาพมากขึ้นด้วย

(1) การทำนา ทำไร่ ทำสวน ยังเป็นอาชีพหลักของคนในพื้นที่ศึกษา ซึ่งมีทั้งคนไทยพุทธและคนไทยมุสลิมที่อาศัยอยู่ไกลจากทะเล ที่กล่าวว่า “ทำไร่ ทำสวน” ด้วยนั้น เล่ากันว่าในสมัยนี้ ยังเป็นยุคของการบุกเบิกพื้นที่ การจะปรับพื้นที่มาเป็นทำนาได้นั้นต้องเริ่มจากการทำไร่ปลูกข้าว ในพื้นที่นั้นๆ เป็นเวลา 3-5 ปีก่อน จากนั้นจึงปรับพื้นที่เป็นทำนา และค่อยๆ ปรับเปลี่ยนไปเป็นทำนาปีละ 1-2 ไร่ โดยการขุดดินเอารากไม้ คอไม้ออกไป และปรับสภาพพื้นที่ให้เสมอราบเรียบ ยกคันขึ้นล้อมรอบเป็นคันนา พื้นที่เหล่านี้พบมากในช่วงกลางของพื้นที่ระหว่างทะเลสาบกับพื้นที่ภูเขา สำหรับผู้ที่ทำไร่ในที่สูงที่ไม่สามารถทำนาได้ ก็จะทำไร่ไป 3 – 5 ปี ขณะเดียวกันได้ปลูกไม้ผล หรือไม้ยืนต้นไว้ในไร่เหล่านั้นๆ หรือบางแห่งอาจจะปลูกยางพารา ก็ได้ หลังจากทำนาไม่ได้แล้วพื้นที่ตรงนั้นจึงเป็นสวนผลไม้ ที่เรียกว่า “สวนสมรม” ซึ่งพบมากในพื้นที่ติดภูเขา ส่วนพื้นที่ราบริมทะเล เช่นในอำเภอระโนด อำเภอสะทิงพระ จังหวัดสงขลา เนื่องจากเป็นที่ทุ่งหญ้าในราบ เมื่อจะเปลี่ยนพื้นที่มาปลูกข้าวก็เริ่มโดยการหักร้างตางหญ้ามาเป็นทำนาโดยตรง ไม่ต้องทำไร่ก่อน

(2) การทำการประมง ชาวประมงเริ่มรู้จักใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยมากขึ้นเช่น โป๊ะ โพงพาง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เข้ามากับชาวประมงปัตตานีที่เข้ามาทำมาหากินในทะเลสาบตอนนอก และชาวจีนที่อาศัยอยู่รอบทะเลสาบซึ่งเริ่มสนใจการทำประมงมากขึ้น แต่การทำการประมงในยุคนี้ยังคงค่อนข้างลำบาก เพราะเป็นผลกระทบมาจากภาวะเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำตั้งแต่ช่วงก่อนหน้า

นี้ สันในน้ำที่หาได้ไม่ค่อยมีราคามากนัก เมื่อถึงปลายยุคสมัยนี้ ส่วนของเทคโนโลยีทางการประมงเริ่มหาได้ง่ายขึ้น เช่น ตาข่าย โพงพาง แห

(3) การทำสวนยางพารา ช่วงนี้ยางพาราเข้ามาเป็นพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ให้ชาวบ้านเลือกปลูก ซึ่งราคายางพาราไม่ได้ตกต่ำมากนัก อีกทั้งยังมีสิทธิพิเศษบางส่วนสำหรับผู้ที่ต้องการทำสวนยางพาราขนาดใหญ่ ทำให้มีการบุกเบิกพื้นที่ปลูกยางพารามากขึ้นในทุกพื้นที่ ส่วนในทะเลเริ่มมีการซื้อขายพื้นที่ดักโบทะและพื้นที่ดักโพงพางแล้วในช่วงนี้ ตลาดสำคัญของชุมชนในช่วงนี้ยังอยู่ที่ตลาดลำปำ ตลาดปากพะยูน ตลาดสงขลา และตลาดชุมชนอื่นๆ เช่น ตลาดเมืองลุง ตลาดหาดใหญ่

(4) การค้าขาย ในยุคนี้ การค้าขายเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญ แต่ส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในมือของผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนใหญ่ๆ เช่น ชุมชนเมืองสงขลา ชุมชนเมืองหาดใหญ่ ชุมชนเมืองพัทลุง และอยู่ในมือของชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ สำหรับชาวไทยมุสลิมนั้น จะเป็นผู้ขายพืชผลที่ตัวเองผลิตเป็นส่วนใหญ่ เช่น ขาญปลา ขาญยาง ขาญข้าว ส่วนที่ทำการค้าบ้าง เช่น พ่อค้าวัวควายส่งต่างประเทศ พ่อค้าเนื้อในตลาด แม่ค้ารายย่อยขายของชำในตลาดสด หรือประจำหมู่บ้าน ไม่ค่อยมีการค้าในลักษณะที่เป็นกิจการใหญ่ๆ

(5) การประกอบอาชีพอื่นๆ ในชุมชนต่างๆ นอกจากการประกอบอาชีพทำนา ทำสวน ทำไร่ ทำสวนยางพารา และทำการประมง ซึ่งเป็นอาชีพหลักแล้ว ยังมีอาชีพเสริมอื่นๆ อีกมากมาย ที่ผู้คนในชุมชนได้อาศัยทำมาหากินเลี้ยงครอบครัว กล่าวคือ เมื่อครอบครัวมีข้าวอยู่ในยุ้งในปริมาณที่เพียงพอต่อการบริโภคในรอบปีแล้ว ก็สามารถไปประกอบอาชีพอื่นๆ ได้อย่างสบายๆ หรือไม่ต้องท้ออย่างอื่น เพียงแต่หาปลา เก็บผักเก็บหญ้ามาขายเล็กๆ น้อยๆ ก็ดำรงชีพอยู่อย่างมีความสุขได้แล้ว หรือกรณีผู้มีอาชีพกรีดยางพารา เมื่อกรีดยางเสร็จ ไปหาปลา หรือหาผักมาปรุงอาหารกินก็สามารถทำได้

ลักษณะการประกอบอาชีพในสมัยนี้จึงไม่กดดันบีบคั้นให้ต้องดิ้นรนขวนขวายมากนัก มีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น คือ การทำสวนยางพารา การค้าขาย หรือการประกอบธุรกิจ หรือการรับจ้างขายแรงงานสำหรับคนที่อยู่ในเขตเมือง เช่น หาดใหญ่ สงขลา พัทลุง เป็นต้น

3.1.5.3 ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม

ลักษณะของเครือญาติ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนโดยทั่วไปเมื่อเริ่มต้นยุคนี้ ยังคงให้ความสำคัญและเคารพนับถือระบบเครือญาติมาก ประเพณีชุมชนหลายอย่างที่เกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียม และการเชื่อมสายสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ ยังคงมีความเข้มข้นและเป็นพลังสำคัญในการสร้างสรรค์ความเป็นหนึ่งเดียวของชุมชน ในสมัยนี้เรื่องศาสนายังทำให้คนมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกันน้อยกว่าเครือญาติที่เป็นญาติสนิท ประเพณีพิธีกรรมใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับเครือญาติและบรรพบุรุษสังคม ชาวไทยมุสลิมในชุมชนจะถือเป็นประเพณีที่เข้าร่วมหรือจัดขึ้นได้ เช่น การ

ทำประเพณีตายาระคม การทำประเพณีบวชนางไม้ การบวชชี หรือแม้แต่การบวชพระภิกษุใน พุทธศาสนา ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏทั่วไปทุกพื้นที่ที่ศึกษารอบทะเลสาบ

อย่างไรก็ตามเมื่อถึงปลายยุคนี้ แม้วาระบบเครือญาติจะยังคงเป็นแกนประสานสาย สัมพันธ์ทางสังคมให้เกิดความสามัคคีและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างคนในชุมชน คน ต่างชุมชนและต่างศาสนาเหมือนเดิม แต่ความเชื่อในประเพณีพื้นบ้านหลายอย่างที่เกี่ยวข้องกับการบูชา บรรพบุรุษเริ่มเจือจางลง เช่น ประเพณีตายาระคม ประเพณีบวชนางไม้ การบวชชี เริ่มสละเลิกไป บ้างแล้ว ชุมชนมุสลิมเริ่มเน้นประเพณีที่เกี่ยวกับอิสลามมากขึ้น อย่างไรก็ตาม หากยังมีความ สัมพันธ์อย่างใกล้ชิดหรือเป็นญาติโดยสายโลหิต เช่น ตายาย หรือปู่ ย่า หรือปู่ทวด ย่าทวด เป็นไทย พุทธ ก่อนจะทำพิธีเข้าสู่หนัดคนเหล่านี้ยังคงต้องประกอบพิธีกรรมเพื่ออุทิศผลบุญให้กับญาติเหล่านี้นั้นเสียก่อน

บางกรณี เด็กๆ ชาวไทยมุสลิม เมื่อเกิดมาเลี้ยงยาก มักจะเจ็บไข้ไม่สบายบ่อยๆ ซึ่ง อาการอย่างนี้ตามภูมิปัญญาพื้นบ้านเชื่อว่า“เด็กถูกพ่อแม่ยายยหยอกล้อ” วิธีการแก้คือ“การบน บานต่อสิ่งเหล่านั้นโดยมีเงื่อนไขว่าเมื่อเด็กโตแล้วจะให้บวชพระหรือบวชเณร หรือบวชชีอุทิศส่วน กุศลให้ ขอให้สิ่งเหล่านั้นได้ช่วยเลี้ยงดู ให้เด็กเติบโตแข็งแรง ให้หายจากโรคภัยเสีย ครั้นเด็กโต แล้วก่อนจะเข้าพิธีทางศาสนาอิสลามจึงต้องแก้บนนั้นเสียก่อน

ลักษณะทางครอบครัว ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวขยาย อยู่รวมกันหลายๆ ครัวเรือน ในครอบครัวเดียวกัน ผู้อาวุโสในครอบครัวเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ และในชุมชนจะมีผู้นำอาวุโส ซึ่ง ส่วนมากเป็นผู้นำทางศาสนา เป็นผู้ประนีประนอมและตัดสินใจปัญหาต่างๆ รวมทั้งการเลือกที่จะ รับหรือปฏิเสธสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งหากผู้นำตัดสินใจอย่างไร ชาวบ้านจะยอมรับ และในชุมชนโดยทั่ว ไปพบว่าการแต่งงานข้ามศาสนาเกิดขึ้นบ่อย และถือเป็นประเพณีหรือแนวปฏิบัติทั่วไปว่า เมื่อคน ไทยพุทธแต่งงานกับไทยมุสลิม มักจะเปลี่ยนไปรับอิสลาม เพราะถือว่าเป็นการให้เกียรติแก่เครือ ญาติฝ่ายมุสลิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้ามุสลิมเป็นฝ่ายหญิงด้วยแล้วถือว่าเป็นอย่างยิ่งที่ฝ่ายชายต้อง ให้เกียรติเขา ไม่เช่นนั้นญาติพี่น้องจะไม่นับถือ ซึ่งมีความสำคัญมาก และเป็นมาตรการที่ถือว่าใช้ได้ ผลที่สุด

ลักษณะวิถีชีวิตหรือความเป็นอยู่ ไม่ปรากฏร่องรอยปัญหาความขัดแย้งใดๆ ระหว่างชุมชนไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม มีแต่ร่องรอยหลักฐานความร่วมมือ ความเป็นอันหนึ่ง อันเดียวกัน คนไทยมุสลิมสามารถไปช่วยงานต่างๆ ของชุมชนไทยพุทธได้ตามความต้องการ ชาว ไทยพุทธก็เช่นเดียวกัน งานบวช งานแต่งงาน งานศพ งานวัด งานมัสยิด งานออกปาก นาวาน งาน สร้างบ้าน ขุดดิน ยกเรือน รวมถึงการแบ่งปันสิ่งต่างๆ เป็นไปอย่างสมานฉันท์ไม่มีความรู้สึกแบ่ง แยก อย่างไรก็ตามภาวะการเปลี่ยนศาสนาก็เกิดมียู่ตลอดเวลา ชาวไทยมุสลิมส่วนหนึ่งก็ไปเป็น ชาวไทยพุทธ ชาวไทยพุทธส่วนหนึ่งก็ไปเป็นไทยมุสลิม และยังคงไปมาหาสู่กัน มีการบริจาคทรัพย์ สิ้นและความร่วมมือต่างๆ เหมือนเดิม ต่างแต่่วาวิธีการบริจาคหรือให้ความร่วมมือเริ่มที่จะปรับ

เปลี่ยนเป็นโดยอ้อมมากขึ้นในบางอย่าง เช่น งานศพ คนไทยมุสลิมจะไปร่วมเฉพาะคนที่ป็นญาติสนิทหรือคนสนิทเท่านั้น แต่ถ้าเป็นผู้นำศาสนาก็จะไม่ไปร่วม แต่ยังคงให้ข้าวของไปช่วย เช่น หมาก มะพร้าว ข้าวสาร เป็นต้น

3.2

พัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา

ในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ

(Pondok School) พ.ศ.2488-2516

“ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ” หมายถึงช่วงเวลาที่โรงเรียนปอเนาะได้เข้ามามีบทบาทสำคัญหรือเข้ามาเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาหรือในพื้นที่ศึกษา ซึ่งบทบาทความสำคัญของโรงเรียนปอเนาะดังกล่าวนี้เกิดขึ้นชัดเจนโดดเด่นมากในช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ.2488 – 2516 โดยประมาณ

ปัจจัยเงื่อนไขและลักษณะของพัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในยุคโรงเรียนปอเนาะ(Pondok School) ระหว่างปี พ.ศ.2488-2516 นี้ เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องมาจากยุค “การศึกษาในครอบครัว” ในสมัยที่ผ่านมา กล่าวคือ พัฒนาการเรื่องการศึกษาในครอบครัวในยุคที่ผ่านมาได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นการศึกษาที่เรียกว่า “ปอเนาะ” อย่างเป็นระบบ และ “ปอเนาะ” ดังกล่าวได้เข้ามาเป็นปัจจัยและเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการด้านต่างๆ สืบต่อไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการจัดেলাให้ชาวไทยมุสลิมมีความรู้สึกรักถิ่นเกิดและมีแบบแผนพฤติกรรมที่เป็นไปตามคัมภีร์อัลกุรอาน ในยุคนี้ ปอเนาะจึงเข้ามามีบทบาทแทนที่บทบาทของครอบครัวที่เกิดขึ้นในยุคที่ผ่านมา

การนำเสนอเรื่องพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในบทนี้ จะกล่าวถึงพัฒนาการในประเด็นต่างๆ ที่ต่อเนื่องมาจากยุคการศึกษาในครอบครัว คือ ปัจจัยพื้นฐาน เงื่อนไขที่ส่งเสริมให้เกิดพัฒนาการ ลักษณะการอยู่ร่วมกันระหว่างชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลาม ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ว่าได้พัฒนาการไปอย่างไร

เพราะปัจจัยและเงื่อนไขอะไร และจะเน้นส่วนที่เป็นพัฒนาการที่เปลี่ยนแปลงแตกต่างไปจากยุคการศึกษาในครอบครัวที่ผ่านมา เป็นสำคัญ ดังต่อไปนี้

3.2.1 ปัจจัยพื้นฐาน

ปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ (พ.ศ.2488-2516) นี้ แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) ส่วนที่เป็นลักษณะเดิมจากยุคสมัยที่ผ่านมา (2) ส่วนที่เป็นลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นเพิ่มเติมในยุคสมัยนี้

3.2.1.1 สถาบันทางสังคม

สถาบันทางสังคมที่เป็นปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ ได้แก่ สถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา สถาบันทางการเมืองการปกครอง และองค์กรชุมชน ซึ่งการนำเสนอลักษณะของปัจจัยพื้นฐานแต่ละประการในที่นี้จะแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) ส่วนที่เป็นลักษณะเดิมในยุคสมัยที่ผ่านมา และ (2) ส่วนที่เป็นลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นเพิ่มเติมในยุคสมัยนี้ ดังกล่าวไว้ข้างต้น ดังนี้

(1) ครอบครัวและเครือญาติ

1) ลักษณะเดิมของครอบครัวและเครือญาติของอิสลามและชุมชนที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ในยุคสมัย “การศึกษาในครอบครัว”(พ.ศ.2442-2487) ที่ผ่านมา คือ เป็นครอบครัวขยายที่หล่อหลอมมาจากความเป็นพรรคพวกภายใต้อำนาจบารมีของบุคคลที่ให้การอุปการะหรืออุปถัมภ์ จนกลายเป็นเครือญาติหรือรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมประการหนึ่ง โดยมีครอบครัวเป็นศูนย์กลาง ครอบครัวเป็นศูนย์รวมอำนาจ บทบาทหน้าที่ที่เป็นกลไกสำคัญของสังคม ภายใต้การสนับสนุนของเครือญาติ และกลุ่มพรรคพวกเพื่อนฝูงในวงอำนาจหรือบารมีที่เคยอุปถัมภ์ค้ำชูมาแต่เดิม ในยุคนี้นี้ครอบครัวจึงมีบทบาทสำคัญทุกด้าน และในบรรดาบทบาทเหล่านั้น บทบาทการจัดการศึกษาอิสลามขึ้นในระดับครอบครัว ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

2) ลักษณะใหม่ของครอบครัวและเครือญาติของอิสลามและชุมชนที่เกิดขึ้นในยุคสมัยการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ (พ.ศ.2488-2516) คือ

: วงความสัมพันธ์ของครอบครัวและเครือญาติแคบลง ญาติที่มีศักดิ์ห่างๆ และหรือมีความแตกต่างทางศาสนาและความเชื่อก็จะห่างเหินมากขึ้น การไปมาหาสู่ระหว่างญาติที่เป็นชาวไทยพุทธลดความถี่และลดความช่วยเหลือเกื้อกูลรวมถึงการแลกเปลี่ยนต่างๆ ลง ทำให้หน่วยของครอบครัวมีขนาดเล็กลง แต่มีความคล่องตัวในการจัดการเรื่องภาระหน้าที่ได้มากขึ้น

: ครอบครัวมีความกังวลเรื่องเศรษฐกิจมากขึ้น มีผลต่อการจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดกิจกรรมต่างๆ ทางสังคมและวัฒนธรรมในลักษณะที่ต้องการมี

ผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจตอบแทนบ้าง มากกว่าการเสียสละทั้งหมด เช่น ในการจัดการศึกษา อิสลามแก่เด็กๆ และเยาวชน รวมถึงคนแก่และผู้สนใจทั่วไปในยุคนี้ ที่เคยเป็นบทบาทของครอบครัว และจัดการแบบอาสาสมัคร เสียสละ ช่วยเหลือ มาถึงยุคนี้ครอบครัวต้องแยกออกจากครอบครัว และพัฒนากิจกรรมเหล่านั้นให้เป็นระบบ สามารถเลี้ยงตัวเองได้ ซึ่งกลายมาเป็นโรงเรียน ปอเนาะ ของชุมชนขึ้น

: ครอบครัวมีความเป็นอิสระจากระบบอุปถัมภ์และสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น กล่าวคือระบบ กลไกและกติกากฎหมายของรัฐในระบบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้ครอบครัวเข้าถึงกิจกรรมต่างๆ ทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมได้โดยตรง ไม่จำเป็นต้องผ่านคนกลาง เหมือนในระบบอุปถัมภ์ที่เป็นมาในอดีต ครอบครัวในยุคนี้จึงมีโอกาสดูแลแสดงศักยภาพด้านต่างๆ ออกมาและนำไปสู่การพึ่งตนเองได้มากขึ้น เช่น สิทธิต่างๆ ของครอบครัวตามรัฐธรรมนูญ สิทธิต่างๆ ในการเข้าถึงบริการสมัยใหม่ของรัฐและของเอกชน เช่น การรักษาพยาบาล การทำการค้าขาย เป็นต้น

(2) สถาบันทางศาสนา

1) ลักษณะเดิมของสถาบันทางศาสนาในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน คือ มีทั้งสถาบันพุทธศาสนา ที่เคยเป็นปัจจัยผลักดันให้อิสลามและชุมชนพัฒนาการไปสู่ความเป็นอัตลักษณ์ของตนเอง ในลักษณะที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม(แต่ไม่ขัดแย้ง) เป็นข้อมูลให้ศึกษา เป็นปรากฏการณ์ให้ถอดบทเรียนเพื่อใช้ประโยชน์ในการพัฒนาอิสลามและชุมชน และมีสถาบันอิสลามที่เคยเป็นปัจจัยดึงดูดเร่งเร้าเร่งรัดให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ให้เป็นไปตามหลักอิสลาม และเกิดสถาบันอิสลามขึ้นในชุมชนหรือในท้องถิ่น หรือเสริมสร้างสถาบันอิสลามที่มีอยู่ในชุมชนให้สามารถดำเนินงานตามบทบาทหน้าที่ได้อย่างเข้มแข็งขึ้น

2) ลักษณะใหม่ของสถาบันทางศาสนาในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) คือ (1) วัดในพุทธศาสนาช่วยผลักดันให้เกิดพัฒนาการขึ้นในสถาบันอิสลามในชุมชน กล่าวคือ วัดในพุทธศาสนามีการจัดระบบและกลไกต่างๆ เป็นระเบียบแบบแผน จนทำให้บทบาทของสถาบันพุทธศาสนา เช่น วัดต่างๆ ในชุมชนในพื้นที่ศึกษา มีคุณค่าความสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิต มีบทบาทสำคัญต่อการเมืองการปกครอง มีบทบาทความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่สิ่งที่สังคมส่วนใหญ่เรียกว่า “ความเจริญ” เช่น วัดช่วยให้เด็กๆ มีการศึกษาสูงขึ้นโดยการสร้างโรงเรียนขึ้นในวัด เป็นโรงเรียนของวัด ให้เด็กๆ ไปอยู่เรียนหนังสือในวัด เมื่อเรียนจบแล้วก็ส่งเสียให้เรียนในระดับที่สูงขึ้น นำไปฝากให้เรียนในกรุงเทพมหานคร หรือในเมืองที่สำคัญๆ วัดช่วยให้ผู้คนได้เข้ารับตำแหน่งหน้าที่ที่สำคัญๆ หรือเข้ารับราชการทำให้เกิดความมั่นคงในชีวิตมากขึ้น วัดจึงมีบารมี มีบทบาท มีอำนาจสูงต่อชุมชน จึงเป็นปัจจัยผลักดันให้มีการปรับปรุงพัฒนาบทบาทของมัสยิดในชุมชนต่างๆ ให้มีผลต่อวิถีการดำรงชีพและสนองตอบต่อความต้องการของสังคมให้มาก

ขึ้น เช่น ให้ความร่วมมือจัดการศึกษาขึ้นในมัสยิด หรือจัดสร้างโรงเรียนปอเนาะขึ้นในมัสยิด เป็นต้น (2) มีการปรับปรุงพัฒนาสถาบันอิสลามในทุกๆ ระดับ ระดับชุมชน เช่น มัสยิด และระดับท้องถิ่น เช่น คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด และระดับประเทศ เช่น คณะกรรมการอิสลามแห่งประเทศไทย ได้พยายามปรับปรุงพัฒนาทุกด้านเพื่อเพิ่มศักยภาพของสถาบันให้มากขึ้น เช่น เลือกสรรบุคคลที่มีคุณภาพ ประสิทธิภาพหรือมีความรู้ความสามารถเข้าดำรงตำแหน่งต่างๆ ในสถาบันเหล่านั้น มีการจัดอบรม คู่มือ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ เพื่อสร้างเสริมประสิทธิภาพให้กับผู้ดำรงตำแหน่งในสถาบัน รวมถึงการเสนอกฎระเบียบต่างๆ ซึ่งถือเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ก่อให้เกิดพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาขึ้นในยุคสมัยที่ผ่านมา

(3) สถาบันการศึกษา

1) ลักษณะเดิมของสถาบันการศึกษาในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือในพื้นที่มีสถาบันการศึกษาเกิดขึ้นหลายลักษณะ เช่น โรงเรียนของวัด ดำเนินการเรียนการสอนโดยพระสงฆ์ ซึ่งส่วนใหญ่เน้นการเรียนทางธรรม โรงเรียนรัฐตั้งอยู่ในวัดพระสงฆ์อุปการะดำเนินการเรียนการสอนโดยพระสงฆ์และรัฐร่วมกัน ซึ่งเน้นการเรียนทางโลก การศึกษาในครอบครัวซึ่งเป็นการศึกษาอิสลาม ซึ่งครอบครัวที่มีความรู้จัดการขึ้นในชุมชน ซึ่งสถาบันการศึกษาที่เกิดขึ้นในยุคนี้เน้นการอ่านออกเขียนได้เป็นสำคัญ แบ่งสายการเรียนออกเป็นการเรียนทางโลก กับการเรียนทางธรรม โดยที่การเรียนทางธรรมจะเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้ยังมีการศึกษาเพื่อชีวิต เป็นการศึกษาเรียนรู้การดำรงชีพ การประกอบอาชีพจากการดำเนินชีวิตในครอบครัว เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิตจริง

2) ลักษณะใหม่ของสถาบันการศึกษาในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ. 2488 - 2516) คือ ภายใต้อิทธิพลของเรื่องจัดการศึกษาของรัฐที่ร่างขึ้นมาใหม่ ทำให้มีสถาบันการศึกษาเพิ่มมากขึ้นในพื้นที่ศึกษา กล่าวคือ โรงเรียนวัดที่มีมาแต่เดิมได้ปรับเปลี่ยนมาเป็น (1) โรงเรียนราษฎร์ของวัด จัดการเรียนการสอนสายสามัญ (2) สำนักเรียนบาลี-นักธรรม จัดการเรียนการสอนภาษาบาลีและธรรมะชั้นตรี โท เอก และในช่วงปลายของยุคนี้ยังมี (3) โรงเรียนบาลีปริยัติธรรมศึกษา จัดการเรียนการสอนบาลี ธรรมและทางโลกควบคู่กันไปในระดับมัธยมศึกษา โรงเรียนของรัฐที่ตั้งอยู่ในวัดพระสงฆ์อุปการะ ดำเนินการเรียนการสอนโดยพระสงฆ์และรัฐร่วมกันนั้นในยุคก่อนหน้านี้ ได้พัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงมาเป็น (1) โรงเรียนประถมศึกษาของรัฐ ดำเนินการเรียนการสอนโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ บางแห่งอยู่ในวัด บางแห่งอยู่นอกวัด เปิดการเรียนการสอนในระดับประถมศึกษาปีที่ 1-4 ตั้งขึ้นในชุมชนต่างๆ (2) โรงเรียนมัธยมศึกษาของรัฐ ซึ่งมีทั้งระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ชั้น ม.1-6 และระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย ชั้น ม.7-8 ซึ่งการศึกษาระดับนี้มีอยู่บางพื้นที่เท่านั้น

(3) โรงเรียนราษฎร์ ดำเนินการเรียนการสอนโดยภาคเอกชน เปิดสอนทั้งระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และตอนปลาย ซึ่งมีอยู่ไม่มาก ตั้งอยู่ในชุมชนเมืองเท่านั้น (4) การศึกษาสายอาชีพ ได้แก่ โรงเรียนเพาะช่าง หรือโรงเรียนสายอาชีพในปลายยุคนี้ ส่วนการเรียนรู้จากประสบการณ์ในการทำมาหากินในชีวิต ในช่วงปลายของยุคนี้ได้พัฒนามาเป็นการศึกษานอกโรงเรียน มีทั้งสายอาชีพ และสายสามัญ

ส่วนที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การศึกษาในครอบครัวซึ่งสอนอิสลามให้แก่เด็กๆ และผู้สนใจอยู่ในยุคก่อนนี้ ได้พัฒนาอัตลักษณ์ขึ้นมาเป็น “โรงเรียนปอเนาะ” อย่างเต็มรูปแบบ สอนวิชาการอิสลามแต่เพียงอย่างเดียว ดำเนินการเรียนการสอนโดยมัศยิดบ้าง โดยโต๊ะครูซึ่งผันตัวเองมาเป็นเจ้าของโรงเรียนปอเนาะในยุคสมัยนี้ (ดูรายละเอียดในเรื่องการเผยแพร่และการศึกษาอิสลาม) รับนักเรียนชาย และคนแก่ที่ไม่ประสงค์จะประกอบอาชีพแล้วมาอยู่ศึกษาปฏิบัติธรรมในปอเนาะ

(4) สถาบันทางการเมืองการปกครอง

1) ลักษณะเดิมของสถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือ การเริ่มต้นแบ่งส่วนราชการออกเป็น การบริหารราชการส่วนกลาง การบริหารราชการส่วนภูมิภาค และการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น มีผลให้เกิดผู้นำและกลไกต่างๆ ทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษามากขึ้น หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ ที่มีขนาดกว้างใหญ่ถูกแบ่งแยกจัดตั้งขึ้นเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอใหม่ เช่น อำเภอปากพะยูน แบ่งออกมาเป็นอำเภอเขาชัยสนส่วนหนึ่ง ทำให้การดำเนินงานทางการเมืองการปกครองของรัฐเข้าถึงประชาชนในพื้นที่ต่างๆ มากขึ้น ขณะเดียวกันได้เพิ่มจำนวนผู้นำ ชุมชนได้สิทธิ เสรีภาพ ตามระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น

2) ลักษณะใหม่ของสถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ. 2488 - 2516) คือ (1) เกิดหน่วยงานและเจ้าหน้าที่ทางการเมืองการปกครองขึ้นในพื้นที่ต่างๆ เพิ่มมากขึ้น เช่น หมู่บ้าน ตำบลใหม่ อำเภอใหม่ เจ้าหน้าที่ทางการเมืองการปกครองใหม่ (2) เกิดผู้นำทางการเมืองการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย คือ ผู้แทนประชาชนที่เรียกว่า ส.ส. หรือสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (3) เกิดขบวนการทางการเมืองการปกครองขึ้น 2 ขั้วในพื้นที่ คือ ฝ่ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งยึดเอาแนวเทือกเขาบรรทัดเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ กับฝ่ายประชาธิปไตย ซึ่งต่อสู้ตามวิถีทางของรัฐบาล มีผลทำให้เกิดความขัดแย้งและการต่อสู้อย่างรุนแรงขึ้นในพื้นที่ (4) ชาวไทยมุสลิมมีโอกาสเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองในระดับต่างๆ มากขึ้น เช่น ต้นตระกูลของนายโรน่าน อุณรังษี และตระกูลอื่นๆ อีกหลายตระกูล

3.2.1.2 ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์

1) ลักษณะเดิมของประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือ กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษเป็นคนไทย กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากมาลายูหรือเป็นกลุ่มเชื้อสายมาเลย์ กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวอาหรับเปอร์เซีย กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวชะวา กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากเอเชียใต้ และกลุ่มคนที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวจีนอพยพ โดยประชากรของกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัวยังมีไม่มาก ยังมีพื้นที่ว่างเปล่าให้บุกเบิกตั้งถิ่นฐานขยายชุมชนได้อย่างมากมาย

อย่างไรก็ตามกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีอยู่ในยุคนี้นอกจากมีข้อจำกัดในเชิงปริมาณแล้ว ในเชิงคุณภาพที่เอื้อต่อการพัฒนายังมีข้อจำกัดด้วย เนื่องจากยังไม่ได้รับการส่งเสริมเพื่อพัฒนาอย่างทั่วถึงจากกลไกของรัฐ ประชากรเพียงบางส่วนเท่านั้นที่ได้รับผลจากการพัฒนา เช่น มีการศึกษา มีความรู้ดีขึ้น ยกเว้นกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นคนจีนที่ซึ่งมีกระบวนการกลุ่มของชาติพันธุ์พัฒนาศักยภาพได้อย่างทั่วถึง

2) ลักษณะใหม่ของประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ. 2488 - 2516) คือ (1) กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีอยู่เดิมได้ขยายฐานประชากรทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพให้เพิ่มสูงขึ้นอย่างชัดเจน ในเชิงปริมาณมีการอพยพจากชุมชนเดิมไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ใหม่ เนื่องจากชุมชนเดิมแออัดเกินไปในหลายพื้นที่ ในเชิงคุณภาพคนในชุมชนจำนวนมากได้รับการศึกษาทางศาสนาสูงขึ้น และส่วนหนึ่งของคนเหล่านั้นได้เดินทางไปศึกษาต่อในต่างประเทศแล้วกลับมาทำงานพัฒนาท้องถิ่นอยู่ในยุคนี้ ซึ่งในช่วงเวลาระหว่าง ปี พ.ศ.2488 – พ.ศ.2516 นี้ ทั้งคุณภาพและปริมาณของประชากรในพื้นที่ศึกษามีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว (2) ประชากรเพิ่มศักยภาพจากสถานะการเป็นผู้รับ คือ รับการช่วยเหลือจากพี่น้องมุสลิมจากภายนอกชุมชน มาเป็นผู้ให้ คือ ในยุคนี้ชุมชนในพื้นที่ศึกษาหลายชุมชนมีความพร้อมหลายด้านที่สามารถให้การช่วยเหลือชุมชนมุสลิมภายนอกพื้นที่ได้ เช่น คนในชุมชนในพื้นที่ศึกษากลายเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาการศึกษาให้แก่ชุมชนมุสลิมในกรุงเทพมหานครและกลายเป็นกำลังสำคัญของรัฐในการบุกเบิกสร้างสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศกับกลุ่มประเทศอาหรับ ทั้งเพื่อการค้าและกิจการอื่นๆ เป็นต้น

3.2.1.3 ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

1) ลักษณะเดิมของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) (1) บริเวณทะเลสาบในเขตที่เป็นที่ตั้งชุมชนหนาแน่นมีการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น ทรัพยากรธรรมชาติเริ่มมีน้อยลง ต้องใช้เทคโนโลยีที่มีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้นจึงจะได้ทรัพยากรเท่าเดิม (2) บริเวณเทือกเขาบรรทัดมีการใช้ทรัพยากรอย่างเบาบาง ยังมีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ (3) รัฐเริ่มออกมาตรการ

การใช้ทรัพยากรในเชิงอนุรักษ์ เช่น กำหนดให้เว้นช่วงการเก็บรังนกนางแอ่นที่เกาะสี่เกาะห้า ในช่วงสุดท้ายเพื่อให้รังวางไข่และฟักไข่ออกเป็นตัวจะได้สืบพันธุ์ต่อไป กรณีของไข่เต่าก็เช่นเดียวกันมีการออกมาตรการให้กันเขตอนุรักษ์ไข่เต่าให้ออกลูกเมื่อใกล้สิ้นสุดฤดูวางไข่ที่หาดไข่เต่า เป็นต้น

2) ลักษณะใหม่ของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) (1) เริ่มใช้ทรัพยากรในบริเวณพื้นที่แนวเทือกเขาบรรทัดอย่างเข้มข้น เช่น การสร้างเขื่อน ฝายกักเก็บน้ำเพื่อการเกษตร เริ่มให้สัมปทานป่าบริเวณเทือกเขา มีการบุกรุก บุกเบิกพื้นที่ป่าไม้ให้เป็นสวนยางพารา และเพื่อการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยมากขึ้น (2) หน่วยงานภาครัฐเข้ามาแสดงตนเป็นเจ้าของทะเล เป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมากขึ้น เริ่มออกกฎหมายต่างๆ มาบังคับใช้และเรียกเก็บภาษีเรื่องต่างๆ มากขึ้น (3) คนในชุมชนเริ่มสูญเสียอำนาจในความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม การนำสิ่งเหล่านี้มาใช้ประโยชน์จึงเกิดเป็นฝักฝ่าย คือฝ่ายที่ถูกต้อง เช่น คนที่สัมปทานได้ตามกฎหมาย หรือเสียภาษีตามกฎหมาย กับฝ่ายที่ไม่ถูกต้อง คือ คนที่ไม่เสียภาษี หรือเรียกว่าเป็น“โจร” ทำให้เกิดความขัดแย้งและการจัดการกับความขัดแย้งในลักษณะที่รุนแรง ด้วยวิธีการที่ไม่ถูกต้อง เช่น การฆ่ากันตายที่เกาะสี่เกาะห้า อันเนื่องมาจากรังนก เป็นต้น

เหล่านี้คือปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ และเป็นพลังขับเคลื่อนชุมชนเนื่องจากยุคการศึกษาในครอบครัว มาสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ ที่เกิดขึ้นระหว่างปี พ.ศ.2488-2516 และส่งผ่านสู่ยุคต่อไป

3.2.1.4 วัฒนธรรมพื้นบ้าน

1) ลักษณะเดิมของวัฒนธรรมพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือ (1) ใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจ (2) ใช้แบบแผนพฤติกรรมพื้นบ้านในการแสดงออกทางกาย ทางวาจาและทางความคิด (3) ใช้ภาษาพื้นบ้านหรือภาษาถิ่นภาคใต้สื่อสารในชีวิตประจำวัน (4) ใช้ประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้านเป็นสื่อเพื่อเข้าถึงเป้าหมายในทางจิตวิญญาณ (5) ใช้จารีตกฎเกณฑ์โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นเครื่องขัดเกลาและควบคุมสังคม และ(6) ใช้เครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้านเป็นเครื่องเข้าถึงประโยชน์ในการยังชีพ

2) ลักษณะใหม่ของวัฒนธรรมพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือ (1) ใช้ภูมิปัญญาสมัยใหม่ควบคู่กับภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจมากขึ้น การศึกษาและการแลกเปลี่ยนทางสังคมและวัฒนธรรมช่วยให้คนในชุมชนได้รับเอาภูมิปัญญาสมัยใหม่เข้ามามากขึ้น ทุกๆ ด้าน (2) แบบแผนพฤติกรรมในการแสดงออกทางกาย ทางวาจาและทางความคิดเป็นไปตามแบบสมัยใหม่มากขึ้น เช่น แบบแผนในการรับประทานอาหาร ชาวบ้านนิยมใช้ช้อนแทนการเปิบ

เลิกการแต่งกายผ้าถุงจนกระเบน นิยมุ่งการเกงขาวมากขึ้น คิดคำนึงถึงเสรีภาพ อิสระภาพ ภราดรภาพตามระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น (3) ภาษากลางเข้ามาแทนที่ภาษาพื้นบ้านหรือภาษาถิ่นภาคใดในบางโอกาส เช่น ในโรงเรียน ในการติดต่อราชการ ในการแสดงธรรมเทศนาของพระสงฆ์ เป็นต้น (4) ประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนาเข้ามาแทนที่ประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้านมากขึ้น เช่น ประเพณีการเข้าสู่หนัด ก็ประกอบตามหลักการทางศาสนาอย่างตรงไปตรงมา ไม่ต้องผ่านกระบวนการตามความเชื่อเรื่องตายาระคม ไหว่นางไม้อีกต่อไป รวมถึงระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์ในการสร้างความรู้หรือพิสูจน์ข้อสงสัยต่างๆ เช่น ผีพิสูจน์ได้ยากว่ามีจริง (5) ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือขัดเกลาและควบคุมสังคม รวมถึงการปรับปรุงโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น กฎหมายการเลือกตั้ง กฎหมายการศึกษา กฎหมายเกี่ยวกับการเสียดาย กฎหมายที่ดิน เป็นต้น (6) ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่แทนที่เครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้านเพื่อเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติเพื่อประโยชน์ต่างๆ ในการดำรงชีพ เช่น ใช้เรือเครื่องแทนเรือแจว หรือเรือพาย ใช้รถยนต์ลากอวนจับปลาแทนการใช้แรงคนกับเรือพาย ใช้รถไถนาเดินตามแทนการใช้แรงงานวัวควาย เป็นต้น

ลักษณะเหล่านี้คือปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาขึ้นในช่วงเวลานี้ โดยลักษณะเหล่านี้ (1) เริ่มเกิดขึ้นหรือเริ่มเปลี่ยนแปลงในระยะเริ่มต้นยุคสมัย (2) ลักษณะทางวัฒนธรรมเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วในช่วงปลายยุคสมัย เช่น การเพาะปลูกไม่ต้องคอยงังหะวะของฤดูกาล สามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้งในหลายพื้นที่ช่วงประมาณปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ซึ่งการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมหลักในชีวิตเท่ากับเป็นการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมทุกด้าน

3.2.1.5 คัมภีร์อัลกุรอาน

1) ลักษณะเดิมของคัมภีร์อัลกุรอานในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือ (1) มีคัมภีร์ให้ศึกษาไม่เพียงพอต่อความต้องการของชุมชน ผู้รู้บางท่านต้องเดินทางไปคัดลอกมาจากเมืองไทรคองใช้เวลายาวนานกว่าจะดำเนินการได้ ชุมชนส่วนใหญ่ไม่มีคัมภีร์ให้ศึกษาค้นคว้า (2) เริ่มนำภูมิปัญญาจากคัมภีร์อัลกุรอาน(ที่มีอยู่ซึ่งได้จากการอบรมสั่งสอนของผู้รู้อิสลาม)มาใช้แทนภูมิปัญญาพื้นบ้านในเรื่องต่างๆ บ้างแล้ว เช่น ความเชื่อ ไม่หลงเชื่อไปทุกอย่างเหมือนในอดีต แต่เริ่มนำความเชื่อในอัลกุรอานมาใช้อย่างมั่นคงแล้ว องค์ความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตเริ่มอธิบายตามภูมิปัญญาในอัลกุรอานมากขึ้นแล้ว เป็นต้น

2) ลักษณะใหม่ของคัมภีร์อัลกุรอานในพื้นที่ศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) คือ (1) เริ่มสร้างเครือข่ายและความร่วมมือเพื่อความรู้ความเข้าใจในอัลกุรอานกับมุสลิมทั่วโลก ชุมชนในพื้นที่ศึกษาสามารถติดต่อทำข้อตกลงแลกเปลี่ยนและให้ความร่วมมือความช่วยเหลือเพื่อการศึกษาและการเผยแพร่อิสลามกับในและต่างประเทศในโลกของอิสลามได้แล้ว ชุมชนต่างๆ จึงได้รับความร่วมมือด้านต่างๆ

เกี่ยวกับการศึกษาอิสลาม ทั้งในลักษณะเงินทุน หนังสือตำรา และการให้ทุนเดินทางไปศึกษาต่อในต่างประเทศ นักศึกษาอิสลามในพื้นที่ได้เดินทางไปศึกษาในต่างประเทศหลายคน ตอนต้นยุคสมัยนี้มีผู้จบการศึกษาจากประเทศอินเดีย(ปากีสถานในปัจจุบัน) กลับมาเปิดโรงเรียนปอเนาะขึ้นในพื้นที่แล้ว ความพยายามเพื่อความรู้ความเข้าใจในอัลกุรอาน จึงนำไปสู่การเชื่อมโยงให้เกิดเครือข่ายมุสลิมในโลกขึ้น (2) เน้นการนำภูมิปัญญาในอัลกุรอานมาใช้แทนภูมิปัญญาพื้นบ้านทุกด้านในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป เน้นการให้การศึกษาอิสลามแก่คนรุ่นใหม่อย่างเป็นระบบและสร้างคุณค่าความสำคัญของการศึกษาอิสลามกับวิถีชีวิต ปลูกฝังวิถีคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ทักษะคติ ฯลฯ ให้เป็นไปตามหลักการอิสลามตามที่ปรากฏในอัลกุรอาน (3) มีการถ่ายทอดหลักอิสลามจากคัมภีร์อัลกุรอานมาเป็นภาษาไทยบ้างแล้ว แม้ว่าจะไม่แพร่หลายและยังไม่เป็นที่ยอมรับของทุกฝ่ายมากนัก แต่คนในชุมชนที่เป็นนักการศึกษาอิสลามมีโอกาสได้เรียนรู้มากขึ้น

3.2.2 เจื่อนใจที่ส่งเสริมพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ

เจื่อนใจที่ส่งเสริมพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในที่นี้หมายถึงสิ่งที่เข้ามาเป็นบริบทผลักดันหรือดึงดูดให้ลักษณะต่างๆ ของอิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปจากลักษณะหรือสภาวะหรือสภาพที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ไปสู่อีกลักษณะหนึ่งหรือสภาวะหรือสภาพอีกอย่างหนึ่งซึ่งอาจจะดีหรือไม่ก็ได้ เจื่อนใจที่เกิดขึ้นในยุคนี้เป็นสิ่งที่ต่อเนื่องมาจากยุคก่อน เช่น อุดมการณ์อิสลาม อุดมการณ์ศาสนาสากล การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศ อำนาจบารมีของผู้นำ สำนักความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีต่อกันระหว่างศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ความมีน้ำใจหรือความเป็นนักเลง การประกอบอาชีพ เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในชุมชนและสังคม ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ค่านิยมทางการศึกษา การพัฒนาโครงการพื้นฐานของรัฐ โดยที่เจื่อนใจเหล่านี้แตกต่างกับในยุคก่อนตรงที่ความเข้มข้นของอำนาจอิทธิพลหรือพลังที่ก่อให้เกิดผลกระทบที่เกิดขึ้นแก่ลักษณะต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้

3.2.2.1 อุดมการณ์อิสลาม

1) ลักษณะเดิมของอุดมการณ์อิสลามที่เกิดขึ้นเป็นเจื่อนใจให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในครอบครัวในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) พัฒนาการไป คือ การกระตุ้นให้เกิดสำนึกในความเป็นมุสลิมตามหลักอิสลามให้เกิดแก่ชาวมุสลิมในชุมชน และสานสำนึกเหล่านั้นถึงห้องพี่น้องมุสลิมทั่วโลก โดยเน้นการปฏิบัติตามหลักการต่างๆ อย่างเคร่งครัด

2) ลักษณะใหม่ของอุดมการณ์อิสลามที่เกิดขึ้นเป็นเจื่อนใจให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนในพื้นที่ศึกษา (พ.ศ.2488-2516) พัฒนาการไป คือ การแปรสภาพอุดมการณ์

อิสลามที่เป็นนามธรรมในอัลกุรอานมาสู่รูปธรรมที่สามารถประพฤติปฏิบัติได้มากยิ่งขึ้น เช่น ส่งเสริมให้เยาวชนได้ศึกษาหลักอะมัล หลักอรัฏฏะฮ์อิสลาม หลักอิห์ซาน และหลักอื่นๆ ให้รู้ และเข้าใจ แล้วนำมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน และยกย่องสรรเสริญผู้ที่ทำอย่างนี้ได้ว่าเป็นคนดี สมควรเป็นแบบอย่างในสังคม ความพยายามเข้าถึงอุดมการณ์ของอิสลามดังกล่าวนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่นำมาสู่ความมุ่งมั่นในการศึกษา ความพยายามในการประพฤติปฏิบัติ อย่างจริงจังและเคร่งครัด พร้อมทั้งสลัดสิ่งต่างๆ ที่ไม่ใช่อิสลามออกจากชุมชนและวิถีชีวิตในหลายๆ ประการ เช่น มีการแต่งกายที่เป็นไปตามแบบอย่างของอิสลามมากขึ้น การแสดงความเคารพตามแบบอย่างอิสลามมากขึ้น

3.2.2.2 อุดมการณ์ศาสนาสากล

1) ลักษณะเดิมของอุดมการณ์ศาสนาสากลที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในครอบครัวในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) พัฒนาการไป คือ การตอบคำถามว่าศาสนาต่างๆ ศาสนาล้วนต้องการสอนให้คนเป็น คนดีมีศีลธรรมเหมือนกัน ต่างกันก็แต่รายละเอียดในการปฏิบัติเท่านั้น ซึ่งสอดคล้องกับอุดมการณ์ประชาธิปไตยในเรื่องเสรีภาพ อิสรภาพและภราดรภาพที่แพร่กระจายอยู่ในยุคนั้น

2) ลักษณะใหม่ของอุดมการณ์อิสลามที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) พัฒนาการไป เป็นการขยายจากสิ่งที่มีอยู่เดิมให้ชัดเจนมากขึ้น คือ อุดมการณ์ศาสนาสากลเป็นเครื่องอธิบายและทำความเข้าใจความกระจัดกระจายของอุดมการณ์ศาสนาแต่ละศาสนาว่าเป็นอย่างเดียวกันมีการส่งเสริมการศึกษาเรียนรู้ศาสนาต่างๆ ในเชิงการเปรียบเทียบมากขึ้น มีการแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นระหว่างผู้รู้ศาสนา เช่น พระสงฆ์กับโต๊ะอิหม่าม โต๊ะครู และนักวิชาการศาสนา ทั้งในพื้นที่และในที่ต่างๆ เพื่อขจัดความขัดแย้งต่างๆ ในเนื้อหาสาระและโครงสร้างระหว่างศาสนาต่างๆ ให้หมดไป โดยการนำเอาอุดมการณ์หรือเป้าหมายสูงสุดของทุกศาสนามาอธิบายให้เห็นความเป็นหนึ่งเดียวของทุกๆ ศาสนา หรือทุกๆ เส้นทางของความเชื่อจะไปบรรจบ ณ ที่แห่งเดียวกัน ถือเป็นยุคของการกำจัดเงื่อนไขแห่งความขัดแย้งทางศาสนาในพื้นที่ศึกษา(และในสังคม) ที่มีประสิทธิภาพและเกื้อกูลให้เกิดสำนึกในความเป็นมุสลิมขึ้นด้วย

3.2.2.3 การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศ

1) ลักษณะเดิมของการช่วยเหลือของมุสลิมและชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ ที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในครอบครัวในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) พัฒนาการไป คือ เป็นการช่วยเหลือที่เน้นเรื่องการให้ความรู้การศึกษา เช่น เข้ามาเป็นโต๊ะครูช่วยสอนหนังสือแก่เด็กๆ ในชุมชน ให้โอกาสได้เดินทางไปแสวงบุญที่เมกกะห์โดยการช่วยฝากให้เดินทางไปกับเรือเดินสมุทร หรือให้การอุปถัมภ์เพื่อให้ได้มีโอกาสในการศึกษาอิสลาม เช่น รับอุปการะเลี้ยงดูเด็กๆ จากบ้านไกลที่มาเรียนหนังสืออยู่ในชุมชน โดยการ

ให้ที่อยู่อาศัย ให้อาหารการกิน ในกรณีเดินทางไปอยู่ต่างประเทศชาวต่างประเทศก็จะให้การอุปการะเลี้ยงดู เป็นต้น ซึ่งการช่วยเหลือทั้งหมดนี้เป็นไปตามศรัทธาที่เกื้อกูลโดยส่วนบุคคลหรือส่วนชุมชน หรือปัจเจกชน เท่านั้น

2) ลักษณะใหม่ของการช่วยเหลือของมุสลิมและชุมชนอื่นๆ ทั้งใน และต่างประเทศที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) พัฒนาการไป โดยส่วนหนึ่งมีลักษณะเป็นไปเหมือนเดิม แต่มี ส่วนหนึ่งที่แตกต่างขยายตัวไปจากยุคก่อน คือ (1) เป็นการช่วยเหลือแบบปัจเจกชนที่เป็นไปตามความสมัครใจหรือศรัทธาในลักษณะเดียวกับที่เป็นไปในยุคสมัยก่อนหน้านี้ เน้นการให้ที่อยู่อาศัย อาหารการกิน และการให้โอกาสเป็นสำคัญ (2) เป็นการช่วยเหลือที่เป็นไประหว่างองค์กรกับองค์กร หรือระหว่างรัฐกับรัฐ หรือระหว่างรัฐกับองค์กร โดยเน้นการช่วยเหลือทางการเงินและความร่วมมือประสานงานเพื่อการเผยแพร่อิสลามและรวมถึงความร่วมมือด้านอื่นๆ เช่น การให้ทุนเพื่อการศึกษาแก่นักศึกษามุสลิม การให้ทุนเพื่อก่อตั้งเป็นมูลนิธิเพื่อการศึกษา การให้ทุนก่อสร้างอาคารสถานที่เพื่อการศึกษา หรือเป็นที่ทำการขององค์กร การให้ทุนไปศึกษาดูงานแก่นักวิชาการอิสลาม เป็นต้น ซึ่งการช่วยเหลือในลักษณะอย่างนี้ชุมชนในท้องถิ่นหลายแห่งได้รับการช่วยเหลือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนปอเนาะ มัสยิด และมูลนิธิหรือองค์กรเพื่อการกุศลจะได้รับความช่วยเหลือจากต่างประเทศหลายแห่ง (3) ความช่วยเหลือที่เป็นไปตามประเพณีในลักษณะการจัดงานประจำปีของสถาบันต่างๆ ในชุมชน หรือในท้องถิ่น เช่น งานประเพณีประจำปีของโรงเรียนปอเนาะบนควนปากพะยูน จังหวัดพัทลุง จะบอกข่าวเชิญชวนพี่น้องมุสลิมจากทุกสารทิศทั้งในและต่างประเทศมาร่วมงาน เช่น จากกรุงเทพฯ จากมาเลเซีย จากปัตตานี ฯลฯ มาร่วมงานและสละทรัพย์สินเพื่อนำไปใช้ในกิจการต่างๆ ของโรงเรียนที่จะดำเนินงานต่อไปในปีหน้า นอกจากนี้ยังมีประเพณีเลี้ยงน้ำชา ซึ่งเป็นกิจกรรมระดมทุนเพื่อการณิไคการณหนึ่งที่ชาวบ้านนิยมจัดขึ้น เช่น เลี้ยงน้ำชาเพื่อส่งลูกไปเรียนหนังสือที่ไกลบ้าน หรือต่างประเทศ เลี้ยงน้ำชาเพื่อไปเป็นทหาร เลี้ยงน้ำชาเพื่ออุทิศในครอบครัว เป็นต้น ความช่วยเหลือที่เป็นไปตามประเพณีเหล่านี้ช่วยให้ชุมชนแก้ปัญหาต่างๆ ได้ด้วย

3.2.2.4 อำนาจบารมีผู้นำ

1) ลักษณะเดิมของอำนาจบารมีผู้นำที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในครอบครัวในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ อำนาจคุณงามความดีหรือศีลธรรมประการหนึ่ง อำนาจทางการเมืองการปกครองประการหนึ่ง และอำนาจในความเป็นอิสลามและชุมชนอีกประการหนึ่ง

2) ลักษณะใหม่ของอำนาจบารมีผู้นำที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ (1) สร้าง

สรรค์ความเข้มข้นของอำนาจที่มีอยู่แต่เดิม คือ อำนาจคุณงามความดีหรือศีลธรรม อำนาจทางการเมืองการปกครองและอำนาจในความเป็นอิสลามและชุมชนของผู้ นำให้มีคุณค่าบทบาทความสำคัญต่ออิสลามและชุมชนให้มากขึ้น บทบาทของผู้ นำทางศาสนาและผู้ นำทางการเมืองการปกครองในยุคนี้จึงโดดเด่น สามารถควบคุมความเห็นและการแสดงออกของชุมชนในเรื่องต่างๆ ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันได้ เช่น การวางตัวเป็นกลางของชุมชนมุสลิมท่ามกลางการต่อสูระหว่างฝ่ายประชาธิปไตยกับฝ่ายคอมมิวนิสต์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ โดยที่ชุมชนมุสลิมไม่เข้าไปมีส่วนร่วมทั้งฝ่ายประชาธิปไตยและฝ่ายคอมมิวนิสต์ สามารถดำรงอยู่ได้อย่างสันติ (2) อำนาจประชาธิปไตย ที่ซึ่งเป็นอำนาจที่ชอบด้วยกฎหมายและเป็นอำนาจที่มีเกียรติมีศักดิ์ศรี เพราะเป็นผู้ นำในนามของผู้แทนประชาชนหรือเป็นผู้ ที่ประชาชนมอบความไว้วางใจ หรือที่เรียกว่าเป็นผู้ นำที่มาจาก การเลือกตั้ง ซึ่งอาจจะมีการเลือกตั้งโดยตรงหรืออาจจะมีการเลือกตั้งโดยอ้อมก็ได้ ซึ่งอำนาจดังกล่าวนี้เข้ามาแทนที่อำนาจทางการเมืองการปกครองในระบอบอุปถัมภ์หรืออำนาจของปัจเจกชนที่เป็นมาแต่เดิม เช่น เปลี่ยนแปลงจากการแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันโดยนายอำเภอหรือภายใต้ความเห็นชอบของนายอำเภอ มาเป็นการเลือกตั้งโดยชาวบ้าน(เลือกผู้ใหญ่บ้าน)หรือเลือกตั้งกำนันโดยผู้ใหญ่บ้าน(ซึ่งเป็นการเลือกตั้งโดยอ้อม) การเลือกตั้งอิหม่าม การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เป็นต้น (3) อำนาจทางเศรษฐกิจ กล่าวคือคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีสภาพที่เพียงพอจะช่วยเหลือเกื้อกูลชุมชนทั้งภายในและภายนอกได้ และมีจิตใจที่เสียสละเพียงพอด้วย เมื่อคนเหล่านี้ขึ้นมาเป็นผู้ นำก็จะทำให้เพิ่มอำนาจบารมีในฐานะผู้นำของเขาได้อย่างดี เพราะผู้ มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเริ่มมีบทบาทความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงอิสลามและชุมชนสูงมาก รวมทั้งเป็นที่เกรงอกเกรงใจของผู้อื่น และเป็นที่พึ่งของผู้อื่นมากยิ่งขึ้นในยุคนี้

3.2.2.5 สำนักความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์

1) ลักษณะเดิมของสำนักความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในครอบครัวในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2442-2487) ได้พัฒนาการไป คือ ความรู้สึกเป็นเจ้าของ รู้สึกหวงแหน รู้สึกเป็นภาระหน้าที่ที่ต้องดูแลรักษา รู้สึกว่ามีความผูกพันต่อท้องถิ่น ต่อภาษาและวัฒนธรรม ต่อสถาบันทางการเมืองการปกครอง สถาบันพระมหากษัตริย์ ต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณในสิ่งเหล่านั้น

2) ลักษณะใหม่ของสำนักความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ (1) การต่อ ยอดสำนักที่มีอยู่เดิมให้ก้าวไปสู่รูปแบบที่ชัดเจนโดดเด่นมากยิ่งขึ้น เช่น การเชิดชูในหลวงรัชกาลที่ 9 ในราชวงศ์จักรีขึ้นมาเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวไทยมุสลิม เป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภกอิสลาม ทำให้พระองค์อยู่เหนือความแตกต่างทางศาสนา และอยู่ในฐานะที่หนุนเสริมความเข้มแข็งของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา (2) สำนัก

ในความเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทย และสำนึกในความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติ ร่วมสร้าง ร่วมใช้ประโยชน์ ร่วมบำรุงรักษาสืบเหล่านี้อย่างยั่งยืนในระดับชุมชน ระดับท้องถิ่น และระดับประเทศ (3) สำนึกในสิทธิหน้าที่ของพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตย เช่น การใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้ง การใช้สิทธิในการแสดงความคิดเห็นต่างๆ การใช้สิทธิตามกฎหมาย เป็นต้น

3.2.2.6 ความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ

1) ลักษณะเดิมของความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ เป็นความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องมาจากความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ แล้วพัฒนามาเป็นความสัมพันธ์ในระบบครอบครัวและเครือญาติในระบบการศึกษา ในระบบชุมชน และในระบบกลุ่มหรือเพื่อน ซึ่งเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการมาได้

2) ลักษณะใหม่ of ความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ (1) การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ให้เป็นไปตามความจำเป็น และการแสดงออกถึงความสนิทสนมในฐานต่างๆ ตามความสัมพันธ์อย่างระมัดระวัง เพื่อมิให้ขัดต่อหลักอิสลามเรื่องต่างๆ และหลักการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป เช่น ไม่ร่วมงานศพ งานบรรพชาอุปสมบท งานบุญของวัด เป็นต้น จะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันบ้างก็เป็นไปในลักษณะของปัจเจก หรือเป็นเรื่องของบุคคล (2) ใช้ความสัมพันธ์แบบ“เป็นทางการ”หรือ“ตามระบอบราชการ”หรือไม่ก็เป็นความสัมพันธ์แบบ“คนท้องถิ่นเดียวกัน”หรือเป็น“เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน”เป็นเครื่องร้อยรัดความสัมพันธ์กับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ แทนความเป็นเครือญาติ ความเป็นคนบ้านเดียวกัน ความเป็นพรรคพวกเพื่อนฝูงกันมากขึ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทอื่นๆ ของความสัมพันธ์นั้นๆ ด้วย เช่น ชุมชนที่อยู่อาศัยเป็นแบบไหน ทุนเดิมของคนตระกูลนั้นเป็นมาอย่างไร เป็นต้น

3.2.2.7 ความมีน้ำใจหรือเป็นนักเลง

1) ลักษณะเดิมของความมีน้ำใจหรือเป็นนักเลงที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ ชุมชนให้ความสำคัญกับคนที่มีจิตใจโอบอ้อมอารีย์ เป็นคนใจกว้าง ช่วยเหลือเกื้อกูลสังคม คำนึงถึงประโยชน์ตนเป็นรองกว่าประโยชน์ส่วนรวม จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญในการขับเคลื่อนชุมชนให้พัฒนาการไป

2) ลักษณะใหม่ของความมีน้ำใจหรือเป็นนักเลงที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ ในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ (1) เริ่มจำกัดขอบเขตในการมีน้ำใจหรือความเป็นนักเลงให้สอดคล้องกับหลักการอิสลามในเรื่องต่างๆมากขึ้น เช่น สิ่งใดที่ขัดกับหลักอิสลามก็จะไม่แสดงออกอย่างออกหน้าออกตาหรือชอบอยู่เบื้องหลังมากกว่าอยู่เบื้องหน้า เช่น มอบข้าวของให้เพื่อนฝูงที่ไม่ใช่ชาวมุสลิม โดยให้มารับไปเองหรือให้คนอื่นนำไปให้ เพื่อให้สอยในครอบครัวของเพื่อน โดยเป็นที่รู้กันว่าให้เอาไปใช้ในงานพิธีที่ครอบครัวนั้นๆ จัดขึ้น เช่น งานแต่งงาน งานบวช งานศพ เป็นต้น (2) เลือกระบายการแสดงออกในการมีน้ำใจหรือความเป็นนักเลงที่เป็นไปตามกฎหมายบ้านเมืองด้วย ไม่นิยมจูงวัวควาย(ซึ่งอาจจะได้มาโดยเอาของคนอื่นมา)ไปช่วยงานแต่งงาน หรืองานอื่นๆ ของพรรคพวกเพื่อนฝูงโดยไม่คิดมูลค่าหรือผลตอบแทน ด้วยความเป็นคนนักเลงหรือมีน้ำใจเหมือนเช่นในอดีต แต่ยินดีช่วยเหลือเกื้อกูลตามกำลังความสามารถที่ถูกต้องตามกฎหมายมากขึ้น กรณีเพื่อนขอช่วยให้ไปปฏิบัติการแทนเพื่อการแก้แค้นหรือเพื่อการแสวงหาสิ่งที่ต้องการไม่เป็นที่ยอมรับแล้ว (3) ลักษณะการแสดงออกของน้ำใจหรือความเป็นคนนักเลงคำนึงถึงผลประโยชน์หรือผลตอบแทนที่สมมูลมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมมูลทางเศรษฐกิจ เช่น เมื่อเอาวัวควายไปช่วยเพื่อนไว้ ก็จะหวังว่าเมื่อถึงเวลาตนเองมีงานเพื่อนจะเอาวัวควายมาช่วยตอบแทนอย่างสมมูลซึ่งหากเป็นไปตามนี้ก็จะยังคบหาสมาคมต่อไป แต่ถ้าไม่เป็นไปตามที่หวัง เช่น เอาของมาช่วยงานไม่สมศักดิ์ศรี หรือไม่สมมูลกับที่เคยช่วยไว้ก่อน ความสัมพันธ์ก็จะยุติลงและสังคมก็จะถอดบทเรียนตอกย้ำให้เห็นถึงภาวะอันตรายที่ควรระมัดระวัง

3.2.2.8 การประกอบอาชีพ

1) ลักษณะเดิมของการประกอบอาชีพที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไป ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ (1) มีการเกื้อกูลเดิมความต้องการของผู้ประกอบอาชีพต่างกันให้เพียงพอสมบูรณ์ขึ้น (2) ร่วมมือกันในหมู่ผู้ประกอบอาชีพต่างกัน (3) มีการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตแก่กันและกันในระดับชุมชนและท้องถิ่น

2) ลักษณะใหม่ของการประกอบอาชีพที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไป ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ (1) มีการแข่งขันในเรื่องการประกอบอาชีพอย่างเด่นชัดขึ้น เช่น แข่งขันกันผลิตยางพารา แข่งขันจับปลา แข่งขันค้าขาย ยังผลให้มีการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้อง เช่น การหาปลาในทะเลสาบเปลี่ยนจากเรือพายเรือแจวไปเป็นเรือเครื่องเปลี่ยนจากอวนขนาดเล็กเป็นอวนลากขนาดใหญ่ขึ้นสามารถออกไปหาปลาได้ไกลกว่าเร็วกว่าแต่ก่อน เป็นต้น ในการทำนาเริ่มเปลี่ยนแปลงจากการใช้ปุ๋ยคอก เป็นปุ๋ยเคมี เปลี่ยนจากแรงงานวัวควายเป็นแรงงานเครื่องจักร เปลี่ยนจากทำกินมาเป็น

ทำขาย เป็นต้น (2) มีการลงทุนในการประกอบอาชีพเพิ่มขึ้น เช่น ในการทำสวนยาง ต้องมีการจ้างงานหรือไม่ก็ต้องอาศัยแรงงานคนนอกครอบครัวมากขึ้นจึงจะดำเนินงานได้ ต้องจ้างคนปลูก จ้างคนดูแลบำรุงรักษา จ้างคนกรีด จ้างคนขนส่ง เป็นต้น (3) มีความซับซ้อนในการประกอบอาชีพเพิ่มขึ้น ระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคมีขั้นตอนที่ซับซ้อนและยุ่งยาก เช่น ระหว่างคนผลิตข้าวกับคนกินข้าว มีพ่อค้าข้าวในหมู่บ้าน ในท้องถิ่น ในอำเภอ และในจังหวัด มีเจ้าของโรงสี มีเจ้าของกิจการขนส่งข้าว มีพ่อค้าปุ๋ย พ่อค้ากระสอบป่าน เป็นต้น ซึ่งพ่อค้าเหล่านี้มีวิธีการของเขาที่จะดำรงไว้ซึ่งกำไรทุกครั้งและทุกขั้นตอนในกระบวนการซื้อขาย (4) มีศูนย์กลางการค้าขายและมีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายตัวเติบโตของหาดใหญ่ในยุคนี้เป็นชุมทางทางเลือกในการประกอบอาชีพของคนในชุมชนเดิมมากขึ้น เช่น คนที่ทำมาหากินอยู่กับทะเลที่ปากพะยูน ได้ออกจากบ้านมาเปิดร้านอาหาร ขายไก่ย่างที่หาดใหญ่ และพัฒนามาเป็นเจ้าของภัตตาคาร “สะหมัด” ในตลาดหาดใหญ่ปัจจุบัน

3.2.2.9 เหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชน

1) ลักษณะเดิมของเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชนที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516)ได้พัฒนาการไป คือ เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองที่ไปจากส่วนกลางเป็นหลัก เช่น ประกาศการเก็บภาษี 2445 ประกาศเลิกทาส 2448 ยุบหัวเมืองทั้ง 7 ให้เหลือ 4 เมือง 2449 การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองประเทศ 2475 การเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 2 2484 เป็นต้น และมีเหตุการณ์ทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นบ้าง เช่น การสร้างทางรถไฟสายใต้ 2450 อับดุลการ์เด ก่อกบฏที่หมู่บ้านน้ำใส 2465 เป็นต้น

2) ลักษณะใหม่ของเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชนที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) ยังคงเป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับ (1) การเมืองการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาคซึ่งมีผลกระทบถึงพื้นที่ (2) เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและทรัพยากรธรรมชาติโดยส่วนรวมของประเทศ (3) เหตุการณ์เกี่ยวข้องกับต่างประเทศ ดังจะได้นำเรื่องราวบางประการมาลำดับไว้ต่อไปนี้

ปี พ.ศ.2488 หลังญี่ปุ่นแพ้สงคราม นอกจากชาวมุสลิมตกอยู่ในประเทศไทยจำนวนมากและกระจายอยู่โดยรอบทะเลสาบสงขลาแล้ว ปัญหาเศรษฐกิจในชุมชนที่ตกต่ำมาตลอดยังเป็นปัญหาสำคัญของพื้นที่ในช่วงนี้ด้วย จึงเกิดการสร้างชุมชนใหม่ บุกเบิกพื้นที่ใหม่ พื้นฟูภาวะการทำมาหากินขึ้นใหม่ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมอย่างรวดเร็วและปัจจัยภายนอกชุมชน เช่น นโยบายรัฐ ภาวะการค้าโลก เงื่อนไขการแพ้สงคราม เป็นต้น เป็นสิ่งที่กำหนดทิศทางและบังคับให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากทิศทางการทำมาหากินและพึ่งตนเอง

ของชุมชนจากทะเลสู่บนบก ซึ่งมีหาดใหญ่และกรุงเทพมหานครเป็นศูนย์กลางความหวังใหม่ของ คนในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยนี้

ปี พ.ศ.2491 หนีสุหลง บินฮับดุลกาเดร์ บินมุฮัมหมัด ถูกจับข้อหาแบ่งแยกดินแดน ประชาชนในปัตตานีเดินขบวน เกิดเหตุการณ์จลาจล ประชาชนตายประมาณ 100-300 คน อพยพ เข้าประเทศมาเลเซียประมาณ 2-6000 คน มีผลในทางจิตวิทยาต่อชาวมุสลิมในพื้นที่ อันเนื่องมา จากการดำเนินการของรัฐด้วย ยิ่งเมื่อนายอดุล ณ. สายบุรี ยื่นหนังสือขอให้รัฐมนตรีกระทรวงอาณานิคมอังกฤษช่วยเหลือให้พื้นเงื้อมมือของสยาม ทำให้เกิดความรู้สึกแบ่งแยกมากขึ้น และเห็นความแตกต่างระหว่างชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษากับบริเวณสามจังหวัดชายแดนภาคใต้มากขึ้น

ปี พ.ศ.2495 รัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ทำให้สงขลาเป็นที่ตั้งศูนย์ราชการภาค 9 นับตั้งแต่นั้นมา แม้จะมีประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 218 (29 กันยายน 2509) แทนพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวแล้วก็ตามแต่สงขลาก็ยังเป็นศูนย์กลางส่วนราชการเหมือนเดิม ทำให้พื้นที่โดยรอบทะเลสาบอยู่ในความดูแลของหน่วยงานต่างๆ ของรัฐได้ทั่วถึงขึ้น

ปี พ.ศ.2499 เกิดภาวะขาดแคลนข้าวขึ้นในท้องถิ่น อยู่ในช่วงนายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี ซึ่งเข้ามารับช่วงจากนายควง อภัยวงศ์ รัฐจึงมีนโยบายส่งเสริมการทำนา แสวงหาน้ำมาใช้ในการทำนา เป็นเหตุให้เกิดการปิดป่ากระหว่ช่องทางเข้าออกของน้ำจากทะเลสาบสู่ทะเลหลวงในปี พ.ศ.2500 เพื่อปิดกั้นน้ำเค็มไม่ให้เข้ามาในพื้นที่ทำนา และนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชาวนากับชาวชุมชนที่ทำมาหากินอยู่กับทะเล เพราะไปปิดกั้นทางเข้าออกของปลา ทำให้ปลาในทะเลสาบลดลง

ในช่วงเวลานี้(ประมาณ พ.ศ.2499 เป็นต้นมา) มีการบุกเบิกสร้างฐานที่มั่นของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยขึ้นในเขาปู่ เขาย่า แลบเทือกเขาบรรทัด จังหวัดพัทลุง ตรัง นครศรีธรรมราช มีผลทำให้ในเวลาต่อมาชุมชนชาวไทยมุสลิมในเขตพื้นที่ดังกล่าวต้องปรับตัวครั้งสำคัญด้วย ซึ่งเล่ากันว่า โจทย์สำคัญของชุมชนคือ ทำอย่างไรให้อยู่ได้อย่างปลอดภัย พวกคอมมิวนิสต์ไม่กล่าวหาว่าเป็นสายให้ตำรวจทหาร และพวกทหารตำรวจไม่หาว่าเป็นพวกคอมมิวนิสต์ บางชุมชนประสบความสำเร็จในการวางตัว แต่บางชุมชนก็ต้องประสบปัญหา ผู้นำต้องหนีไปจากหมู่บ้าน หรือไม่ก็ถูกฆ่าตาย

ปี พ.ศ.2504 รัฐบาลประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับแรก ก่อให้เกิดการเริ่มต้นคิดวางแผนพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่หลายแห่ง เช่น การปรับปรุงเส้นทางสายเพชรเกษม การวางแผนพัฒนาระบบชลประทาน นอกจากนี้ยังเกิดปัญหาสำคัญๆ ขึ้นด้วย เช่น กรณีถ้ำแดงในจังหวัดพัทลุง ซึ่งมีผลต่อการดำรงชีพของชุมชนมุสลิมในพื้นที่โดยตรง

ปี พ.ศ.2510 รัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 2 สิ่งสำคัญที่เกิดขึ้น คือ การสร้างมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี และวิทยาเขตหาดใหญ่ การสร้างโครงการสร้างชลประทานคลองท่อม พัทลุง และโครงการชลประทานท่าเขียด หาดใหญ่ ทำ

ให้ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของพื้นที่เปลี่ยนไปในทิศทางที่ซับซ้อนมากขึ้น เป้าหมายของการผลิตมุ่งการค้าขายมากขึ้นตามนโยบายและแผนพัฒนาฯ ของรัฐที่ประกาศไว้

ปี พ.ศ.2515 รัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 3 ในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้มีการสร้างวิทยาลัยวิชาการศึกษาขึ้นที่สงขลา ซึ่งเปลี่ยนมาเป็นมหาวิทยาลัยศรี- นครินทร์วิโรฒสงขลา ในเวลาต่อมา และสร้างวิทยาลัยครู สงขลาขึ้นด้วย

ปี พ.ศ.2516 เหตุการณ์สุดท้ายของยุคสมัยนี้ คือ เกิดการปฏิวัติการเมืองการปกครองจากรัฐบาลเผด็จการ โดยนักศึกษาและประชาชนขึ้นในวันที่ 14 ตุลาคม 2516 มีผลทำให้เกิดเหตุการณ์อื่นๆ ตามมาอีกมากมาย ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่โดยรอบทะเลสาบ มีส่วนร่วมกับเหตุการณ์เหล่านี้อย่างใกล้ชิด และมีผลต่อพัฒนาการทางศาสนาโดยตรง เพราะเกี่ยวข้องกับอำนาจและการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น และการมีส่วนร่วมในทางการเมืองการปกครองของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา

3.2.2.10 ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ

1) ลักษณะเดิมของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา (พ.ศ.2488-2516) คือ (1) พื้นที่ทะเลสาบตอนกลางและตอนบนยังมีทรัพยากรธรรมชาติ เช่น กุ้ง หอยปูลาอุดมสมบูรณ์ แต่ทะเลสาบตอนล่างและริมฝั่งตะวันออกเริ่มหาได้ยากแล้ว (2) พื้นที่บนบกบริเวณใกล้ทะเลทรัพยากรธรรมชาติเบาบางแล้ว เช่น ขาดแคลนน้ำในการอุปโภคบริโภคหรือน้ำเพื่อการเกษตรในบางฤดูกาลแล้วแต่บริเวณเทือกเขาบรรทัดยังมีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ มีป่าไม้ มีของป่า มีที่ว่างให้จับจองเป็นเจ้าของมากมาย เป็นต้น

2) ลักษณะใหม่ของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา (พ.ศ.2488-2516) คือ (1) ทรัพยากรธรรมชาติลดความอุดมสมบูรณ์ลงทุกพื้นที่ ในพื้นที่ทะเลสาบตอนกลาง ตอนบน และพื้นที่บริเวณเทือกเขาบรรทัดทรัพยากรธรรมชาติล้วนหรือลดลงทุกด้าน เช่น ด้านปริมาณ ปลาในทะเลสาบจับได้น้อยลง บนบกมีพื้นที่ว่างที่จะบุกเบิกใหม่น้อยลง ด้านคุณภาพลดลงด้วย เช่น คุณภาพดิน ต้องเพิ่มปริมาณปุ๋ยมากขึ้นจึงจะได้ผลผลิตเท่าเดิม ผลผลิตจะลดลง เล็กลง ค่อยคุณภาพลงถ้าไม่เพิ่มปุ๋ย เป็นต้น (2) มนุษย์เข้าไปบริหารจัดการความอุดมสมบูรณ์ธรรมชาติมากขึ้น เช่น รัฐได้ออกกฎหมายกำหนดบริเวณเป็นเขตอุทยานบ้าง เป็นเขตป่าสงวนบ้าง เป็นเขตป่าคุ้มครองบ้าง เป็นเขตสัมปทานบ้าง และส่งเจ้าหน้าที่เข้าไปดูแลรักษา ซึ่งในกระบวนการดูแลรักษานั้นนำไปสู่การแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่เที่ยงธรรมเป็นเหตุให้เกิดการทำลายความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น (3) กลไกของรัฐทำลายความสำนึกรับผิดชอบของชุมชนต่อการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น เพราะ

กลไกของรัฐอาศัยอำนาจตามกฎหมาย ห้ามชุมชนเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนจึงสูญเสียความรู้สึกเป็นเจ้าของที่สืบต่อมาแต่โบราณ สำนักที่จะปกป้องรักษาจึงหายไปด้วย และเกิดสำนักใหม่ คือ ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่หน้าที่เรา ขณะเดียวกันชุมชนมีความจำเป็นต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นในการดำรงชีพ หนทางที่จะอยู่รอดได้คือการลักลอบ ฝ่าฝืนอำนาจรัฐที่สร้างขึ้น ตัวอย่าง รังนกนางแอ่นที่เกาะสี่เกาะห้า เดิมชุมชนเคยได้ใช้ประโยชน์ แต่เมื่อรัฐเข้ามาจัดการให้เอกชนสัมปทาน ชุมชนไม่มีสิทธิเข้าไปใกล้บริเวณนั้น จึงมีการขโมยรังนก และมีการฆ่ากันตายบ่อยมาก ในกรณีเขตอุทยานนกน้ำทะเลน้อยก็เช่นเดียวกัน พื้นที่บริเวณนั้นคือแผ่นดินที่ชุมชนใช้ดำรงชีพ เมื่อประกาศเป็นเขตอุทยาน ชาวชุมชนเข้าไปทำมาหากินไม่ได้ แต่ชาวชุมชนต้องมีชีวิตอยู่ให้ได้ จึงต้องมีการฝ่าฝืนกฎหมาย เป็นต้น

3.2.2.11 ค่านิยมทางการศึกษา

1) ลักษณะเดิมของค่านิยมทางการศึกษาที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไป ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ ชุมชนมีค่านิยมที่จะส่งเสริมบุตรหลานให้มีการศึกษาสูงขึ้นทั้งทางโลกและทางธรรม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งค่านิยมในบทบาทของสถาบันทางศาสนาในการจัดการศึกษาให้แก่เด็กๆ และเยาวชนได้แพร่หลายไปในหมู่ผู้นำทางศาสนาอย่างกว้างขวาง และมีสยิดหลายแห่งเริ่มปรับตัวร่วมจัดการการศึกษาอิสลามโดยยกระดับการศึกษาอิสลามจากความรับผิดชอบของครอบครัวมาเป็นโรงเรียนปอเนาะของชุมชน มัสยิดและชุมชนร่วมกันรับผิดชอบ

2) ลักษณะใหม่ของค่านิยมทางการศึกษาที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไป ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ (1) ค่านิยมในการศึกษาเล่าเรียนอิสลามศึกษาในโรงเรียนปอเนาะของเด็กๆ และเยาวชนรวมถึงพ่อแม่ผู้ปกครองเพิ่มสูงขึ้นมากจนกลายเป็นปัญหาทางกฎหมายขึ้น กล่าวคือ พ่อแม่ผู้ปกครองนิยมส่งบุตรหลานของตนให้เข้ารับการศึกษาด้านอิสลามจากโรงเรียนปอเนาะโดยไม่สนใจให้เรียนในโรงเรียนประถมศึกษา หรือให้เข้าเรียนแต่ไม่ให้ความร่วมมือหรือไม่เห็นความสำคัญ แต่จะให้ความสำคัญแก่การศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะมากเป็นพิเศษ เด็กๆ ในชุมชนจึงมุ่งมั่นตั้งใจไปเรียนโรงเรียนปอเนาะ แต่ขาดเรียนโรงเรียนประถมศึกษา (2) ค่านิยมในการสร้างสถาบันการศึกษาอิสลามหรือโรงเรียนปอเนาะขึ้นในชุมชนเพื่อเป็นที่ศึกษาเล่าเรียนของเด็กและเยาวชนรวมถึงคนแก่ผู้ประสงค์จะศึกษาอิสลามในบั้นปลายของชีวิต เป็นสิ่งที่ชุมชนให้ความสำคัญสูงมาก ผู้ที่ศึกษาอิสลามจบมาจากต่างประเทศมักจะเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งสถาบันการศึกษาอิสลามให้กับชุมชน และชุมชนก็หนุนเสริมปัจจัยต่างๆ ในการดำเนินงานของโรงเรียน เช่น โรงเรียนปอเนาะม่วงทวน โรงเรียนปอเนาะดินลาน โรงเรียนปอเนาะบ้านหาน เป็นต้น (3) ค่านิยมในการสร้างมูลนิธิเพื่อการศึกษาอิสลาม ซึ่งมักจะเกิดขึ้นควบคู่ไปกับการตั้งโรงเรียนปอเนาะอิสลามศึกษา ทั้งนี้

เพื่อหนุนเสริมงานการศึกษาของโรงเรียนปอเนาะในชุมชน และเพื่อการหนุนเสริมให้เยาวชนที่จบการศึกษาในพื้นที่แล้วได้มีทุนและโอกาสเดินทางไปศึกษาอิสลามในที่อื่นๆ ที่สูงขึ้น

3.2.2.12 การพัฒนาโครงการพื้นฐานของรัฐ

1) ลักษณะเดิมของการพัฒนาโครงการพื้นฐานของรัฐที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ การสร้างเส้นทางสายหลักเพื่อเข้าถึงท้องถิ่นหรือพื้นที่โดยส่วนรวมและเชื่อมต่อกับส่วนอื่นๆ ของประเทศทั้งทางรถไฟและทางรถยนต์(ทางหลวงแผ่นดิน) อีกประการหนึ่ง คือการสร้างศูนย์กลางการค้าขายของท้องถิ่นขึ้นใหม่ในทำเลที่เป็นชุมทางการคมนาคม ชุมทางการค้าขาย ชุมทางอาชีพ หรือเป็นชุมชนเมือง

2) ลักษณะใหม่ของการพัฒนาโครงการพื้นฐานของรัฐที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ (1) การสร้างเส้นทางสายรอง(ทางหลวงจังหวัด)ที่เชื่อมพื้นที่ต่างๆ ภายในจังหวัดให้ถึงกัน หรืออาจจะเชื่อมระหว่างจังหวัดได้ด้วย ซึ่งมีทางหลวงจังหวัดเกิดขึ้นในจังหวัดต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาหลายเส้นทาง(ดังแสดงรายละเอียดไว้ในบทที่หนึ่ง) (2) การพัฒนางานทางด้านสาธารณสุขและสุขภาพอนามัย ในช่วงเวลานี้มีการก่อสร้างโรงพยาบาลประจำจังหวัดขึ้นหลายแห่ง และมีโรงพยาบาลประจำอำเภอต่างๆ เกือบทุกอำเภอ (3) มีโครงการชลประทานของรัฐลงไปก่อสร้างฝายกั้นน้ำ โรงสูบน้ำและระบบชลประทานเพื่อการเกษตรขึ้นในพื้นที่หลายแห่ง เช่น โครงการชลประทานท่าเขียด หาดใหญ่ โครงการชลประทานนาท่อม พัทลุง โครงการสูบน้ำอำเภอระโนด เป็นต้น ทำให้การทำการเกษตรมีความแน่นอนมากขึ้น (4) การพัฒนาการศึกษาของรัฐและการหนุนเสริมให้ภาคเอกชนเข้ามามีจัดการการศึกษา มีการจัดตั้งโรงเรียนประถมศึกษาขึ้นทั่วถึง มีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครู และมหาวิทยาลัยขึ้นในพื้นที่ช่วงปลายยุคนี้ มีการจัดการศึกษาสายอาชีพเพิ่มมากขึ้น และรัฐได้หนุนเสริมภาคเอกชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา โดยเปิดโรงเรียนราษฎร์ขึ้นในชุมชนต่างๆ เช่น โรงเรียนพัฒนาการศึกษา(พ.ศ.) โรงเรียนสวัสดิศึกษา(ส.ว.) (อำเภอเขาชัยสน) เป็นต้น ทำให้คนในพื้นที่ศึกษามีโอกาสทางการศึกษามากขึ้น (5) การจัดตั้งหมู่บ้านตำบลและอำเภอขึ้นใหม่ โดยแบ่งแยกจากพื้นที่เดิม ทำให้เกิดผู้นำชุมชนและเจ้าหน้าที่ของรัฐเพิ่มมากขึ้น

3.2.3 ลักษณะการอยู่ร่วมกันระหว่างชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ

ในยุคนี้ ลักษณะการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษายังคงมีลักษณะผสมผสานระหว่างศาสนา วัฒนธรรมพื้นบ้าน และลัทธิวิญญูณนิยมในเรื่องต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่เหมือนในยุคสมัยที่ผ่านมา แต่เน้นขอบเขตพื้นที่ทางวัฒนธรรม และพื้นที่ทางกายภาพ

ของแต่ละกลุ่มให้มีความชัดเจนขึ้น โดยมีเงื่อนไขต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นพลังขับเคลื่อน ลักษณะการอยู่ร่วมกันของชุมชนให้พัฒนาการต่อไปจากยุคสมัยที่ผ่านมา ดังนี้

3.2.3.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย

1) ลักษณะเดิมของการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลาม และชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2442-2487) คือ (1) การตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในชุมชนชนบท ในชุมชนเมืองมีไม่มากนัก ที่อยู่เป็นชุมชนมีแห่งเดียวคือที่บ้านบน บริเวณถนนนครนอกนครใน สงขลา (2) ลักษณะการอยู่อาศัยในแต่ละชุมชนมีประชากรเบาบาง สร้างที่อยู่อาศัยแบบเรียบง่ายด้วยวัสดุในท้องถิ่น ครัวเรือนหนึ่งๆ อาศัยอยู่ร่วมกันหลายครอบครัว (3) ลักษณะการอยู่อาศัยเป็นแบบต่างๆ คือ ก. ชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยทั้งหมดเป็นชาวไทยมุสลิม ข. ชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม ค. ชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยประมาณครึ่งหนึ่งเป็นชาวไทยมุสลิม ง. ชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นศาสนิกชนอื่นๆ ไทยมุสลิมเป็นชนส่วนน้อย จ. ชุมชนชาวไทยมุสลิมในเขตเมือง

2) ลักษณะใหม่ของการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้อิสลาม และชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษา(พ.ศ.2488-2516) คือ

(1) ยังคงลักษณะเดิมที่ตกทอดมาแต่โบราณ แต่ปรับเปลี่ยนตัวอาคารบ้านเรือนให้ถาวรขึ้น เช่น สร้างบ้านเรือนหลังใหม่ทดแทนหลังเก่าโดยใช้วัสดุที่คงทนกว่า และกำหนดรูปทรงเป็นแบบตะวันตกหรือบ้านเรือนสมัยใหม่มากขึ้น เช่น เป็นบ้านไม้แป้นรูป บ้านครึ่งตึกครึ่งไม้ บ้านตึก บ้านทาวน์เฮ้าส์คอนกรีตเสริมเหล็ก บางหลังยังคงบ้านเดิมอยู่ แต่ต่อเติมด้านใดด้านหนึ่งออกไปในลักษณะครึ่งไม้ครึ่งตึก เป็นต้น

(2) การตั้งชุมชนขึ้นใหม่ในชนบทตลอดตัว แต่ชุมชนมุสลิมในเมืองขยายตัวเพิ่มขึ้นทั้งในลักษณะกระจายไปตามสิทธิการถือครองที่ดิน หรือการประกอบอาชีพ หรือเงื่อนไขอื่นๆ และการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน เช่น ในเมืองหาดใหญ่ ในช่วงแรกของยุคสมัยชาวไทยมุสลิมตั้งบ้านเรือนกระจายไปตามบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ซึ่งไม่มีสภาพเป็นชุมชน แต่ช่วงหลังมีการรวมตัวกันอยู่ในเขตหรือถนนใดถนนหนึ่งเป็นกลุ่มมีความเป็นชุมชนที่ชัดเจนมากขึ้น ทำให้สามารถสร้างมัสยิด และสถานที่สาธารณะอื่นๆ สำหรับชาวมุสลิมขึ้นได้

(3) ลักษณะการอยู่อาศัยในยุคนี้ยังคงเป็นแบบต่างๆ ดังนี้

ก. การอยู่อาศัยร่วมกันในชุมชน ลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือชุมชนเมืองมีการตั้งบ้านเรือนผสมผสานกันมากขึ้น เพราะมีเงื่อนไขอื่นๆ เกี่ยวข้อง จึงไม่สามารถเลือกได้ตามใจชอบมากนัก ที่สำคัญคือในยุคนี้ให้ความสำคัญกับสิทธิและความเสมอภาคและความเป็นธรรมในพื้นที่ต่างๆ มากขึ้น เช่น บริเวณบ้านเรือนหรือบริเวณพื้นที่ของตนเอง หากมีสิ่งที่ไม่ถูกต้องเกิดขึ้นย่อมมีสิทธิที่จะปกป้องได้หรือในพื้นที่สาธารณะ ชุมชนทั้งสองฝ่ายย่อมมีสิทธิใช้ได้อย่างเท่าเทียมกัน เช่น

การใช้สวนสาธารณะจัดกิจกรรม เมื่อชุมชนอื่นๆ จัดได้ ชุมชนไทยมุสลิมย่อมมีสิทธิในการใช้เช่นเดียวกัน

ข. การใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะ ลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือการประกันความเสมอภาคในการใช้บริการสาธารณะทั้งทางสาธารณูปโภคสาธารณูปการต่างๆ เช่น โรงเรียนที่มีนักเรียนเป็นชาวไทยมุสลิมเกินร้อยละ 80 ในโรงเรียนแห่งนั้นสมควรที่จะจัดบริการอาหารที่เป็นของชาวไทยมุสลิมล้วนๆ หรือถ้าสัดส่วนน้อย จะต้องจัดให้มีร้านที่เป็นของชาวไทยมุสลิมด้วย นอกจากนี้การบริการสาธารณะจะต้องเท่าเทียมกันตามประกาศของรัฐบาลในช่วงต้นของยุคสมัยที่กำหนดให้ข้าราชการปฏิบัติตนต่อชาวไทยมุสลิมด้วยความเคารพในวัฒนธรรมอย่างเคร่งครัด

ค. การประกอบอาชีพ ลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือ ชาวไทยมุสลิมเริ่มนิยมทำการค้าขายในชุมชนเมืองมากขึ้นกว่ายุคเดิม มีชาวไทยมุสลิมจำนวนหลายครอบครัวเลิกการทำมาหากินในทะเลไปทำการค้าขายในเมืองหาดใหญ่ บางคนไปอยู่ประจำ โดยเช่าบ้านอยู่ บางคนไป-กลับในวันเดียว เช่น เอาสินค้าไปส่งพ่อค้าขายปลีก นอกจากนั้นยังมีการค้าขายที่เชื่อมต่ออยู่กับกรุงเทพมหานครด้วย เช่นรับเสื้อผ้าจากกรุงเทพฯ ไปขายที่หาดใหญ่ หรือในตลาดชุมชน เป็นต้น นอกจากนี้การค้าวัวควาย ซึ่งต่อเนื่องมาจากยุคสมัยที่ผ่านมา โดยเป็นพ่อค้าคนกลาง รับซื้อวัวควายส่งปาดังเบซาร์หรือมาเลเซียก็เป็นอีกอาชีพหนึ่งที่ลูกค้าให้ความไว้วางใจกับชาวไทยมุสลิมในยุคสมัยนี้สูงขึ้น ซึ่งการดำเนินการค้าขายทั้งหมดยังคงเป็นการติดต่อสัมพันธ์กับพ่อค้าแม่ค้า เกษตรกร ผู้บริโภคที่ไม่จำกัดศาสนา ภาษาและวัฒนธรรม เป็นการทำการค้าร่วมกันกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ทั่วไป

ง. การอยู่ร่วมกันในทางการเมืองการปกครอง ลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือนอกจากจะเป็นแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยบนพื้นฐานของคุณธรรมความดี อำนาจบารมี ตำแหน่งหน้าที่ และฐานะทางเศรษฐกิจเหมือนในยุคที่ผ่านมาแล้ว ได้อาศัยกฎหมายของรัฐเป็นพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันทางการเมืองการปกครองอย่างชัดเจน มีการต่อรองเพื่อประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น เช่น การถามถึงประโยชน์ที่จะได้รับโดยตรงไปตรงมาหรือการวางเงื่อนไขไว้ว่าอย่างนั้นอย่างนี้ หากเป็นไปได้อีกไม่ขัดข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาถนนหนทาง การสัญจร หรือโครงสร้างพื้นฐานของชุมชนหรือท้องถิ่นกลายเป็นเงื่อนไขต่อรองในทางการเมืองการปกครองที่สำคัญ ทั้งนี้เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่ในยุคสมัยนี้ยังเข้าถึงยาก และอยู่ห่างไกลศูนย์กลางการค้าขาย

การสร้างเงื่อนไขทางการเมืองการปกครองในลักษณะดังกล่าวนี้ไม่ได้แบ่งแยกชุมชนแต่ร่วมกันเรียกร้องหรือรณรงค์เพื่อความสะดวกของศาสนิกชนทุกศาสนาร่วมกันและใครก็ตามที่เข้าถึงเงื่อนไขดังกล่าวได้ก็มักจะได้อำนาจทางการเมืองการปกครองส่วนนั้นๆ ไป ดังจะเห็นได้ว่าบางชุมชน เช่น ชุมชนปากพะยูนในเขตสุขาภิบาล(สมัยนั้น) มีชาวไทยมุสลิมมากกว่าชาวไทยพุทธ แต่ผู้นำชุมชนกลับเป็นชาวไทยพุทธมาตลอด ทั้งนี้เพราะเงื่อนไขดังกล่าวมักจะได้รับการ

ตอบสนอง นอกจากนี้ ส่วนที่ปรากฏชัดเจนเพิ่มเติมในยุคนี้ คือ การคำนึงถึงสิทธิเสรีภาพ และความเท่าเทียมหรือความเสมอภาคและความยุติธรรมตามระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น

3.2.4 ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคม

ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวไทยมุสลิมที่จะกล่าวถึงในบทนี้ยังคงเป็นประเด็นเดียวกันกับยุคสมัยก่อนหน้านี้ กล่าวคือเป็นความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ และเป็นความสัมพันธ์ที่สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษเดียวกันในลักษณะต่างๆ ดังนี้

1) ความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา (1) ลักษณะเดิมของความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา ในยุคการศึกษาในครอบครัว (2442-2487) คือ เป็นความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบเครือญาติ ระบบกลุ่มของสังคม และความเป็นอิสลาม โดยจะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในระบบหรือในกลุ่มตามเงื่อนไขหรือบริบทที่เกิดขึ้น เช่น เครือญาติที่ใกล้ชิด มีบ้านอยู่ใกล้กัน จะมีการเกื้อกูลกันมากกว่าผู้ที่อยู่ไกลกัน เป็นต้น (2) ลักษณะใหม่ of ความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียน ปอเนาะ (2488-2516) ยังคงมีปัจจัยเดิมคือเป็นไปตามระบบเครือญาติ ระบบกลุ่มทางสังคม และความเป็นอิสลาม แต่เงื่อนไขเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ มีเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม เข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้น เช่น ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติจะมีความเข้มข้นเหนียวแน่นมากขึ้นถ้าทั้งสองฝ่ายมีสถานภาพทางเศรษฐกิจ หรือสถานภาพทางสังคม เท่าเทียมกัน แต่ถ้าสถานภาพแตกต่างกัน แม้จะเป็นเครือญาติ หรือเป็นกลุ่มทางสังคม หรือเป็นอิสลามด้วยกัน จะมีความสัมพันธ์ที่ห่างเหินกัน กล่าวอีกด้านหนึ่ง คือในยุคนี้อำนาจทางเศรษฐกิจ และสังคม มีส่วนกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมมากขึ้น

2) ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา (1) ลักษณะเดิมของความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) คือ เป็นไปตามระบบเครือญาติและระบบกลุ่มทางสังคม โดยมีการเกื้อกูลตามความเหมาะสมผ่านแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคมในท้องถิ่น เช่น “ประเพณีการช่วยงาน” “ประเพณียอมเข้ารับอิสลามเมื่อแต่งงานกับมุสลิม” “ประเพณีการเป็นเกลอ” เป็นต้น (2) ลักษณะใหม่ of ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) คือ มีความสัมพันธ์ที่ถ้อยห่างจากเดิม มีการจำกัดกิจกรรมในการไปมาหาสู่ และลักษณะการช่วยเหลือเกื้อกูล โดยไม่ผิดหลักอิสลาม นั่นคือเป็นความสัมพันธ์ที่เน้นให้เป็นไปตามหลักการอิสลามเหนือกว่าความระบบเครือญาติ และระบบกลุ่มทางสังคม แต่นั่นหมายถึงภาวะที่เป็นอยู่ตามปกติในการดำรงชีพ แต่ถ้าเดินทางไปอยู่ในพื้นที่อื่นๆ ด้วยกัน จะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลและมีความผูกพันกันมากยิ่งขึ้น เช่น นักเรียนนักศึกษาชาวไทย

พุทธกับชาวไทยมุสลิมจากชุมชนเดียวกันเดินทางไปเรียนหนังสืออยู่ในกรุงเทพมหานครหรือต่างประเทศด้วยกัน ความรัก ความผูกพัน ความสัมพันธ์จะมีความใกล้ชิดสนิทสนมช่วยเหลือกันและกันมากกว่าอยู่ในหมู่บ้าน

3) ความสัมพันธ์ที่สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษเดียวกันในพื้นที่ศึกษา โดยที่ปัจจุบันไม่สามารถนับญาติกันได้ว่าเกี่ยวข้องกันอย่างไร รู้แต่ว่าเคยมีบรรพบุรุษเดียวกัน (1) ลักษณะเดิมของความสัมพันธ์ภายในสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) แสดงออกผ่านความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมบางอย่างเป็นคัมภีร์ว่า“ประเพณีตายายระดม” “ประเพณีไหว้นางไม้” และบางครั้งก็แสดงออกมาในรูปของ“ประเพณีการช่วยงาน” หรือลักษณะอื่นๆ บ้าง เช่น การถือกุหลาบในรูปแบบของเครือญาติทั่วไป เป็นต้น (2)ลักษณะใหม่ของความสัมพันธ์ที่สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษเดียวกันในพื้นที่ศึกษา ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) แสดงออกผ่านระบบความสัมพันธ์แบบทางราชการมากขึ้น ชุมชนต่างๆ ละเลิกประเพณี พิธีกรรมที่เคยใช้เป็นสื่อสัญลักษณ์แสดงความสัมพันธ์ต่อบรรพบุรุษ ชุมชนบางแห่ง ฝ่ายไทยพุทธเท่านั้นที่ยังคงจัดประเพณีนี้ขึ้น เช่น ชาวไทยพุทธในชุมชนอำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา ยังคงจัดประเพณีไหว้นางไม้อยู่จนกระทั่งปัจจุบัน ระบบความสัมพันธ์แบบทางราชการที่เกิดขึ้นมาแทนที่ประเพณีวัฒนธรรมเดิม เป็นแบบแผนการปฏิบัติที่กระทำต่อ“คนอื่น” มีพรมแดนความสัมพันธ์ในการติดต่อซึ่งกันและกัน โดยที่สิ่งเหล่านี้บางกรณีเกิดการขีดเส้นพรมแดนโดยบุคคลผู้นั้นหรือกลุ่มนั้นๆ เอง แต่บางกรณีเกิดจากการที่ผู้นำได้ทำให้เห็นเป็นแบบอย่าง และการใช้ภาวะทางสังคมมาบีบบังคับ กดดัน บังคับให้แสดงออกในที่สุด

4) ลักษณะความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา ซึ่งในยุคนี้ความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา มีความสำคัญต่อพัฒนาการของชุมชนอย่างเด่นชัดมากขึ้น ชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันมากในยุคนี้ได้แก่

(1) ชุมชนมุสลิมในบริเวณภาคใต้ตอนล่าง เช่น ชุมชนในจังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส และสตูล ลักษณะความสัมพันธ์เป็นความสัมพันธ์ทางการศึกษาอิสลาม โดยชุมชนเหล่านั้นเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้อิสลามของคนในชุมชนในพื้นที่ศึกษามากขึ้น

(2) ชุมชนในบริเวณภาคใต้ตอนบน เช่น นครศรีธรรมราช ตรัง พังงา กระบี่ เป็นต้น เป็นสายสัมพันธ์ทางการศึกษาเช่นเดียวกัน แต่ชุมชนในพื้นที่ศึกษาอยู่ในฐานะผู้ให้การศึกษาแก่เยาวชนที่นั่นๆ โดยเยาวชนเหล่านั้น เดินทางไปศึกษาอิสลามในพื้นที่ศึกษาแล้วกลับไปสอนอิสลามในชุมชนของตนๆ ในพื้นที่นั้นๆ ศูนย์กลางการเรียนรู้ที่สำคัญได้แก่ โรงเรียนปอเนาะบนควนปากพะยูน (โรงเรียนสาธูปัตมภัตปากพะยูน มูลนิธิ)

(3) ชุมชนในบริเวณกรุงเทพมหานครและเขตปริมณฑลรวมถึงอยุธยาด้วย เป็นชุมชนมุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานมานานแล้วแต่ยังขาดการจัดระเบียบวิถีชีวิตให้เป็นไปตามหลักการอิสลาม ลักษณะความสัมพันธ์ของชุมชนเป็นการช่วยเหลือเกื้อกูล โดยผู้รู้จากชุมชนในพื้นที่ศึกษา เดินทาง

มาเป็นผู้สร้างสภาวะความเป็นอัตลักษณ์ของอิสลามหรือมุสลิมขึ้นในชุมชน และจัดการศึกษาอิสลามขึ้นในชุมชนจนทำให้มีความเจริญก้าวหน้าสืบมาถึงปัจจุบัน

3.2.5 ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลาม

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลามที่จะนำมากล่าวในยุคนี้นี้ เป็นหลักการเดียวกับที่กล่าวไว้ในบทที่ 3.1 คือ (1) การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน) (2) การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติอะมัล (3) การปฏิบัติตามหลักอัลกานูลอิสลาม (4) การปฏิบัติตามหลักอิหฺซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรม หรือคุณธรรม (5) การปฏิบัติตามหลักการอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป และ 6 การศึกษาอิสลาม ซึ่งเป็นสิ่งที่พัฒนาการต่อเนื่องมาจากยุคสมัยที่ผ่านมา โดยจะกล่าวเฉพาะส่วนที่เกิดเป็นพัฒนาการที่ชัดเจนในยุคนี้นี้เท่านั้น ดังนี้

3.2.5.1 การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน)

(1) ลักษณะเดิมของการปฏิบัติตามหลักอัลอีมาน ไม่มีผู้มีภูมิปัญญาความรู้ที่แตกฉานในเรื่องนี้มากนัก แต่ตั้งอาศัยผู้มีพื้นฐานความจริงใจ ตั้งใจ หรือมีเจตนาปฏิบัติอย่างเลื่อมใส โดยยังคงอาศัยเงื่อนไขและปัจจัยอื่นๆ ที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีแต่เดิม มาประกอบการอธิบายหรือทำความเข้าใจ ให้เห็นทิศทางหรือเป้าหมายแห่งการปฏิบัติที่จะเข้าถึง เช่น ความคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ในประเพณีพิธีกรรมดั้งเดิม มาใช้เป็นเครื่องมือ

(2) ลักษณะใหม่ของการปฏิบัติตามหลักอัลอีมาน เริ่มมีการปฏิรูปศรัทธาให้เป็นไปตามหลักอัลอีมานมากขึ้น โดยเริ่มต้นจากการส่งเสริมให้เด็กได้ศึกษาและเรียนรู้หลักอัลอีมานจากปอเนาะต่างๆ และผู้ใหญ่ได้เรียนรู้จากการทำคุตบะฮ์ที่มัสยิดในวันศุกร์ ศูนย์กลางการปฏิรูปการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานอิสลามที่สำคัญในยุคนี้นี้ ได้แก่ โรงเรียนปอเนาะปากพะยูน(โรงเรียนศาสนูปถัมภ์ปากพะยูนมูลนิธิ) อำเภอปากพะยูน โรงเรียนปอเนาะอีหมาน บ้านห่าน อำเภอหาดใหญ่ โรงเรียนปอเนาะหัวเขาแดง อำเภอสิงหนคร โรงเรียนเหล่านี้เป็นศูนย์ให้การศึกษาแก่เยาวชนในพื้นที่ศึกษาในสมัยนั้น โดยเน้นให้เยาวชนมีศรัทธาตามหลักต่างๆ คือศรัทธาในอัลเลาะห์(ซุบฮานะฮ์ฮูตาอาลา) ศรัทธาในมลาอิกะห์ ศรัทธาในคัมภีร์อัลกุรอาน(ซึ่งสมัยนี้มีให้ศึกษาได้ทั่วไปแล้ว) ศรัทธาในศาสนทูตหรือศาสดา ศรัทธาในวันสิ้นโลก และศรัทธาในกฎแห่งสภาวะการณ์ ให้ถูกต้องตามหลักฐานทั้งทางบทบัญญัติและหลักฐานจากสติปัญญา และนำเอาหลักฐานเหล่านั้นมาแสวงหาเหตุผล เน้นให้เป็นศรัทธาที่มีหลักฐานและเหตุผลมากยิ่งขึ้น ซึ่งจากกรณีดังกล่าว จึงนำไปสู่การปฏิรูปศรัทธาที่มีอยู่ในชุมชนให้มีความถูกต้อง ตามหลักพื้นฐานนี้ ซึ่งในกระบวนการดังกล่าว มีผลกระทบต่อบรรณภาพศรัทธาที่เป็นมาแต่เดิม และเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดกลุ่ม “ทำใหม่” และ “ทำเก่า” ขึ้นในหลายๆ ชุมชนในเวลาต่อมา

3.2.5.2 การปฏิบัติตนตามหลักอะมัล

การปฏิบัติตนตามหลักอะมัลในยุคสมัยที่ผ่านมา อาศัยเงื่อนไขหรือบริบททางสภาพแวดล้อมเป็นตัวกำหนดลักษณะการปฏิบัติทั้งที่เป็นรายบุคคล ส่วนรวม และแบบสมัครใจ โดยถือว่าใครทำมากได้มาก ใครทำน้อยได้น้อย ตามเงื่อนไขที่เกิดขึ้นแก่คน หรือสังคม หรือสถานการณ์นั้นๆ

ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะนี้ กระแสการศึกษาศาสนาได้สร้างค่านิยมทางการปฏิบัติแก่มุสลิมอย่างเข้มข้นขึ้น เงื่อนไขหรือปัจจัยที่จำเป็นจริงๆ เท่านั้นที่จะอนุโลมให้คนละเว้นการปฏิบัติได้ หากเงื่อนไขไม่เหมาะสมจะถูกประณามได้ว่ามีเจตนาไม่บริสุทธิ์ การปฏิบัติตามหลักอะมัลในยุคนี้จึงปรับเปลี่ยนเงื่อนไขหรือบริบทที่บุคคลพิจารณาและตัดสินใจเอง มาเน้นให้กลุ่มหรือประชาคมเป็นผู้พิจารณา อะไรที่เหมาะสม หรือไม่เหมาะสมก็จะมีกระแสกระจายออกไปในชุมชนหลังจากที่กลุ่มได้พิจารณาแล้ว มัสยิดและโรงเรียนปอเนาะ เป็นกลไกสำคัญที่ทำให้สังคมเข้ามามีส่วนในการร่วมกำหนดสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นยุคนี้

3.2.5.3 การปฏิบัติตามหลักอรัฏฏานุลอิสลาม

หลักปฏิบัติอรัฏฏานุลอิสลาม 5 ประการ คือ การปฏิญาณตน การละหมาด การถือศีลอด การจ่ายซากาต และการทำพิธีฮัจญ์ ที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาในครอบครัวที่ผ่านมา คือ (1) เริ่มตั้งคำถามต่อการปฏิบัติตามประเพณีที่ทำตามกันมาแต่โบราณว่าถูกต้องตามหลักอรัฏฏานุลอิสลามหรือไม่ (2) การปฏิญาณตนยังเป็นพิธีกรรมที่ไม่เปิดเผย (3) การละหมาดแบบสวดคาซังคงมีอยู่ในชุมชนที่ห่างไกล (4) การจ่ายซากาตเป็นไปตามศรัทธาส่วนบุคคลมากกว่าหลักการ (5) การประกอบพิธีฮัจญ์เป็นไปด้วยความยากลำบากในการเดินทาง

หลักปฏิบัติอรัฏฏานุลอิสลามที่เกิดขึ้นในยุคนี้ได้พัฒนาการไปหลายประการ เล่ากันว่า นักวิชาการอิสลาม หรือนักการศาสนาอิสลามที่เดินทางไปศึกษามาจากต่างประเทศในยุคที่แล้ว ได้เดินทางกลับภูมิลำเนาในยุคนี้ และกลายเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้นำไปสู่การปฏิรูปหลักการปฏิบัติต่างๆ ที่มีมาในท้องถิ่นแต่เดิมให้ถูกต้องตามหลักการในอัลกุรอาน หลักปฏิบัติอรัฏฏานุลอิสลามก็เป็นเรื่องหนึ่งที่เป็นเป้าหมายในการปฏิรูป กระบวนการปฏิรูปในเรื่องนี้เริ่มจาก

(1) นำความรู้มาตอบคำถามต่างๆ ที่เกิดขึ้นในยุคก่อน โดยตอบในห้องเรียนโรงเรียนปอเนาะ ตอบในร้านน้ำชาในชุมชน ตอบในโอกาสคุฏบะฮ์วันศุกร์ ตอบในโอกาสอื่นๆ ที่เกิดขึ้น กระบวนการตอบคำถามนี้ดำเนินการโดยศูนย์กลางการศึกษาอิสลามที่โรงเรียนศาสนูปถัมภ์ปากพะยูนบุรี มีครูอิสมาแอ อาหมัด เป็นผู้นำ เดินทางไปตอบคำถามในชุมชนต่างๆ ทั้งในพื้นที่ศึกษาและพื้นที่อื่นๆ ทั่วประเทศไทย โดยมีคณะทำงานหลายคน ทั้งส่วนที่เป็นลูกศิษย์และชาวชุมชน ต่างๆ รวมถึงกรุงเทพมหานคร

(2) ขอบข่ายความเชื่อมั่นในวิถีอิสลามแก่ผู้ปฏิบัติตามหลักอัลกานูลอิสลามว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นเอกลักษณ์ที่มุสลิมสมควรภาคภูมิใจ เช่น การประกอบพิธีการปฏิญาณกระทำตามหลักการที่ถูกต้องอย่างเปิดเผย การละหมาดต้องกระทำอย่างถูกต้องทุกชั้นตอน เน้นให้เห็นว่าการจ่ายซากาตเป็นหลักการของอิสลามไม่ใช่การทำบุญตามศรัทธา ส่วนการประกอบพิธีอัญญ์ได้หนุนเสริมให้ผู้หุงเดินทางไปได้ด้วย ขณะเดียวกันในยุคนี้มีการดำเนินการให้รัฐบาลสนับสนุนหรืออำนวยความสะดวกในการเดินทางแก่ผู้แสวงบุญด้วย ยุคนี้จึงเป็นยุคที่มุสลิมในพื้นที่เริ่มเดินทางไปแสวงบุญโดยทางเครื่องบินเกิดขึ้นแล้ว อย่างไรก็ตามยังมีผู้นิยมเดินทางเรืออยู่มาก แต่ก็ได้รับการดูแลมากขึ้น

3.2.5.4 การปฏิบัติตามหลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม

การปฏิบัติตามหลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม ซึ่งเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมที่แสดงออกทั้งทางกาย วาจาและจิตใจ นั้น

(1) ลักษณะสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคก่อนคือ ในส่วนที่ต้องปฏิบัติ ก็ปฏิบัติไปอย่างเรียบง่าย ผิดหรือถูกตัวเองก็รู้อยู่แก่ใจ ว่าพระเจ้ารู้เห็นอยู่ตลอดเวลา ทุกคนปฏิบัติหน้าที่มุ่งตรงต่อพระเจ้า มีคุณธรรมและจริยธรรมเป็นสายสัมพันธ์ที่มุ่งเกื้อกูลอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ในส่วนที่ต้องละเว้น เน้นละเว้นด้วยใจ ฝึกให้สำนึกเกิดจากใจ ไม่ใช่เป็นการเสแสร้ง

(2) ลักษณะสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคโรงเรียนปอเนาะนี้ คือ ในส่วนที่ต้องปฏิบัติเน้นให้ยึดเอาอัลเลาะห์ เป็นเป้าหมาย ให้ทุกคนปฏิบัติหน้าที่มุ่งตรงต่อพระเจ้า คัดรายละเอียดขั้นตอนต่างๆ เช่น ความสัมพันธ์ทางสังคม หรือประเพณีอื่นๆ ที่บุคคลปฏิบัติต่อกันให้ลดระดับความสำคัญลง ขอบข่ายการปฏิบัติเพื่ออัลเลาะห์ หรือการปฏิบัติทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปตามความประสงค์ของอัลเลาะห์ เป็นการวางรากฐานการสร้างสรรค์คุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรมที่ถูกต้องให้เกิดขึ้น แก่นนำสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการในเรื่องนี้ในยุคนี้ได้แก่โรงเรียนปอเนาะที่ซึ่งมีครูจบการศึกษาจากต่างประเทศมาสอนอยู่ในชุมชนนั้นๆ และโรงเรียนปอเนาะที่ดำเนินการเรื่องนี้ที่สำคัญมากได้แก่ปอเนาะปากพะยูน

3.2.5.5 การปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป ได้แก่ การแต่งงาน การเกิด การเลี้ยงดู การตาย การแบ่งมรดก การแสดงความเคารพ การแต่งกาย การบริโภคอาหาร การเผยแพร่อิสลาม และสถาบันศาสนา ที่พัฒนาการมาในยุคการศึกษาในครอบครัวอยู่ในลักษณะผสมผสานและประนีประนอมระหว่างหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไปกับประเพณีและวัฒนธรรมพื้นบ้าน ตามบริบทหรือเงื่อนไขและปัจจัยที่เกิดขึ้นในเรื่องนั้นๆ ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้แล้วในข้อ 3.1.4.6

พัฒนาการของลักษณะการปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไปที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) นี้ โดยทั่วไปจะเน้นให้เห็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมอิสลามอย่างชัดเจนขึ้น ลักษณะใดที่ยังไม่ปรากฏก็สร้างสรรค์ขึ้น โดยอาศัยการปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไปมาใช้ เช่น การแต่งกาย มีการปฏิรูปให้มุสลิมแต่งกายเคร่งครัดตามหลักการทั้งหญิงชาย การแบ่งมรดกก็ต้องแบ่งตามหลักอิสลามโดยมีคาโตะยุติธรรมพิจารณาให้ความเห็นชอบ เป็นต้น ส่วนรายละเอียดดังจะได้สรุปไว้โดยสังเขปในประเด็นต่างๆ ดังต่อไปนี้

3.2.5.5.1 การแต่งงาน

(1) ลักษณะการแต่งงานที่เกิดขึ้นในยุคก่อน คือ การวิวาห์ตามความพอใจของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย ซึ่งจะปฏิบัติไปตามขั้นตอนของประเพณีที่สืบทอดกันมา หรือไม่ก็แต่งงานโดยการหนีตามกันไปแล้วกลับมานิกายหลังหรืออาจจะแต่งงานโดยฝ่ายชายลาก(ฉุด)สาวไปแล้วญาติผู้ใหญ่เข้าไปประนีประนอมภายหลัง

(2) ลักษณะการแต่งงานที่เกิดขึ้นในยุคโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516)นี้ แม้ชุมชนจะยังไม่ละเลิกประเพณีพื้นบ้านไปทีเดียวแต่ขั้นตอนและพิธีกรรมหลายอย่างเน้นให้เป็นไปตามหลักการของอิสลามมากขึ้น ในยุคนี้การนิกายในชุมชนมุสลิมที่ติดต่อกัมพันธ์กับสังคมภายนอกชุมชนมากจะเปลี่ยนแปลงการแต่งงานให้เป็นไปตามหลักการอิสลามมาก เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนปากพะยูน ส่วนชุมชนที่อยู่ห่างไกล ติดต่อกับโลกภายนอกน้อย ยังคงจัดการแต่งงานไปตามภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีมาแต่เดิม เช่น ชุมชนท่าควาย ชุมชนท่าช้าง(พัทลุง) เป็นต้น ส่วนการหนีตามกันไปและการฉุดลากนั้น ในช่วงต้นของยุคยังปรากฏอยู่ แต่ช่วงปลายยุคไม่ปรากฏมากนักแล้ว ที่สำคัญคือ การเน้นคู่แต่งงานต้องเป็นมุสลิมด้วยกันมีการเคร่งครัดมากขึ้น ทำให้ในยุคนี้คนที่เป็มุสลิมจะออกไปแต่งงานแล้วนับถือศาสนาอื่นๆ มีน้อยลง เว้นแต่จะมีเงื่อนไขอื่นๆ เท่านั้นจึงจะทำอย่างนั้น กรณีการแต่งงานกับคนอื่นๆ แล้วเข้ารับอิสลามนั้นยังปรากฏอยู่ต่อเนื่องจากยุคก่อน

3.2.5.5.2 การเกิด

(1) การเกิดในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) เป็นไปตามขั้นตอนความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้าน โดยมีหมอด้ายเป็นผู้ทำคลอด หลังคลอดแล้วจึงมีการกล่าวพระนามอัลลอฮ์ ต้อนรับสมาชิกใหม่ รวมถึงการใช้คาถาอาคมเป่าหูซ้ายขวา

(2) ในยุคการศึกษาในปอเนาะ(2488-2516) ช่วงต้นยุคสมัยนี้มีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมไม่มากนัก เพราะพัฒนาการทางการแพทย์และการสาธารณสุขสมัยใหม่ยังเข้าไม่ถึงชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษา หมอด้ายจึงยังคงเป็นที่พึ่งของแม่และเด็กเหมือนอดีต นมแม่และสมุนไพร รวมถึงคาถาอาคม ยังคงเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงอยู่ของเด็ก การละหมาดขอพรจากพระเจ้าคือสิ่งสูงสุดที่เป็นที่พึ่ง อย่างไรก็ตาม ในช่วงปลายยุค นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2505 เป็นต้นมา มีศุขศาลาเข้าไปตั้งในระดับอำเภอ กระแสการแพทย์แผนใหม่จึงจูงใจใจคนให้นิยมชมชอบมากขึ้น โดย

เฉพาะคนในเมือง การเกิดจึงเริ่มถดถอยถึงความปลอดภัยของแม่มากขึ้น ผู้ที่มีโอกาสทางการเงิน และหรือมีปัญหาทางสุขภาพมักจะหันไปใช้การเกิดที่โรงพยาบาลบ้างแล้ว ภาวะความขัดแย้งทางการเมือง แพทย์ระหว่างการเกิดแบบพื้นบ้านกับการเกิดแบบสมัยใหม่เริ่มกว้างขวางขึ้น การแสวงหาทางออก เพื่อให้เป็นไปตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตประจำวันก็มีการถกเถียงกันในหมู่ผู้นำทางศาสนา เพื่อหาข้อยุติ หรือแนวทางที่เหมาะสมต่อไป

3.2.5.5.3 การเลี้ยงดู

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) การเลี้ยงดูเด็กเป็นภาระของครอบครัวและเครือญาติให้การเลี้ยง ความรัก ความอบอุ่น ให้ชุดความรู้ที่เป็นประสบการณ์ที่จำเป็นในการครองชีพ ส่วนการศึกษาหรือการเรียนรู้หนังสือที่เป็นประสบการณ์ขั้นสูงขึ้นไป จะอยู่กับครอบครัวที่มีความพร้อมในชุมชน ซึ่งเป็นบางชุมชนเท่านั้นที่มีการเรียนหนังสืออย่างเป็นระบบ

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) นี้ ในชุมชนที่อยู่ห่างไกล การคมนาคมการเลี้ยงดูเด็กๆ ยังคงเป็นไปตามลักษณะเดิม แต่ในพื้นที่ที่มีการคมนาคมสะดวก แม้การเลี้ยงดู การให้ความรักความอบอุ่น และประสบการณ์เบื้องต้น ยังคงเป็นภาระของครอบครัวและเครือญาติ เหมือนเดิม แต่การให้การศึกษาเล่าเรียนหนังสือส่วนใหญ่ตกเป็นภาระของโรงเรียน ทั้งโรงเรียนประถมศึกษาและมัธยมศึกษาตามกฎหมายของรัฐ และโรงเรียนปอเนาะตามหลักการอิสลามศึกษา ครอบครัวได้ฝากความหวังให้โรงเรียนดังกล่าวได้ขัดเกลา สั่งสอน ปลูกฝัง สร้างเสริมสติปัญญาแก่เด็กๆ อยากเห็นเด็กเติบโตขึ้นตามความหวังที่สังคมได้วาดไว้ อย่างไรก็ตามในช่วงปลายยุคสมัยนี้ครอบครัวและเครือญาตินิยมให้บุตรหลานเข้าเรียนโรงเรียนปอเนาะมากกว่าโรงเรียนประถมและมัธยมศึกษา โดยเฉพาะโรงเรียนประถมศึกษาซึ่งเป็นภาคบังคับนั้น กล่าวกันว่าให้เด็กเรียนเพียงแค่นี้ผ่านๆ ไปตามกฎหมายเท่านั้น ซึ่งปรากฏการณ์นี้นำไปสู่การปฏิรูปการศึกษาโรงเรียนปอเนาะในยุคถัดไป

3.2.5.5.4 การตาย

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) การจัดการเกี่ยวกับการตายมีลักษณะเป็นไปตามแบบแผนของชาวไทยมุสลิมที่เป็นมาแต่ดั้งเดิม ซึ่งมีขั้นตอนการปฏิบัติที่เป็นไปตามความเชื่อถือที่สืบเนื่องมาจากความเป็นพื้นบ้าน ซึ่งหาที่มาจากหลักปฏิบัติของอิสลามได้บ้าง ไม่ได้บ้าง

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) เริ่มการปฏิรูปข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการตายขึ้นในชุมชนบางแห่ง เช่น ชุมชนปากพะยูน โดย ครูอิสมะแอ ข้อปฏิบัติที่เริ่มต้นปรับปรุงเปลี่ยนแปลง คือ การละหมาดขอพรให้ผู้ตาย ที่เริ่มมีการปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติที่ว่า คนเป็นจะขอพรเพื่อให้คนตายหลุดพ้นจากสิ่งนั้นสิ่งนี้หรือได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ไม่ได้ เมื่อคนตายประพาศิตมาอย่างไรก็ต้องได้รับผลอย่างนั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่จำเป็นต้องเชิญโต๊ะอิหม่ามไปประกอบพิธีขอพรที่หลุมศพ เหมือนที่ได้รับการปฏิบัติมาแต่อดีต งานศพแรกที่ได้ประกอบพิธีแบบนี้ คือผู้มีศักดิ์เป็น

เครื่องมือของครูอิสมาเอที่ชุมชนปากพะยูน ในปี พ.ศ. 2488 อย่างไรก็ตาม ในช่วงต้นยุคนี้ชุมชนส่วนใหญ่ในพื้นที่ศึกษายังคงปฏิบัติเกี่ยวกับการตายเหมือนในอดีต ช่วงปลายยุคสมัยข้อปฏิบัติดังกล่าวได้เผยแพร่สู่ชุมชนอื่นๆ กว้างขวางขึ้น ในชุมชนต่างๆ จึงเกิดเป็นกลุ่มคนที่ปฏิบัติตามแนวการปฏิรูป และแนวการปฏิบัติตามแบบพื้นบ้านขึ้น

3.2.5.5.5 การแบ่งมรดก

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) ข้อปฏิบัติในการแบ่งมรดกเป็นไปตามแบบแผนที่มีมาในพื้นที่บ้าน คือ มรดกส่วนใหญ่จะตกเป็นของครอบครัวผู้ตาย ผู้อาวุโสในครอบครัวจะเป็นผู้แบ่งปันตามความเหมาะสม ไม่มีปัญหาการแย่งชิงมรดกเกิดขึ้น

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) เริ่มมีการปฏิรูปข้อปฏิบัติในเรื่องนี้ เริ่มมีการกล่าวถึงคาโตะยุติธรรมที่ปรากฏในแบบแผนการประเพณีปฏิบัติของสังคมมุสลิมอื่นๆ ซึ่งในยุคนี้มีการทำความเข้าใจข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการแบ่งมรดกแก่สังคมมุสลิมในพื้นที่ต่างๆ ผ่านระบบการเรียนในโรงเรียนปอเนาะต่างๆ ที่เปิดสอน พร้อมกันนั้นมีการนำเรื่องนี้ไปกล่าวในบทกฏบะกอนละหมาดวันศุกร์ ณ มัสยิดต่างๆ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องนี้ อย่างไรก็ตามปฏิบัติการเกี่ยวกับการแบ่งมรดกที่เกิดขึ้นมักจะยุติลงในวงของครอบครัวหรือเครือญาติ หรืออย่างมีปัญหาก็หาโต๊ะอิหม่ามหรือผู้อาวุโสในชุมชนมาไกล่เกลี่ย ไม่มีความขัดแย้งในระดับที่ต้องใช้คาโตะยุติธรรมพิจารณาตัดสินแต่อย่างใด

3.2.5.5.6 การแสดงความเคารพ

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการทำความเคารพยังมีการเลือกปฏิบัติ เช่น กระทำในบางโอกาส บางบุคคล บางสถานที่ และยังไม่เป็นแบบแผนที่ชัดเจนว่าต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ ขึ้นอยู่กับบทบาทความสำคัญของบุคคลหรือที่มาของบุคคลนั้นๆ มากกว่าเป็นไปตามข้อปฏิบัติ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะไม่รู้หลักปฏิบัติเหล่านั้นหรือว่าอาจจะเป็นการไม่ได้ติดต่อกับบุคคลอื่นๆ ภายนอกชุมชน

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) มีการเคร่งครัดในการปฏิบัติเพื่อแสดงออกซึ่งความเคารพ โดยการปลูกฝังข้อปฏิบัติเหล่านี้ผ่านสถาบันการศึกษา คือ โรงเรียนปอเนาะ ทั้งในเรื่องการให้ความรู้ในข้อปฏิบัติ การฝึกฝนตามข้อปฏิบัติ การสร้างค่านิยม ความเชื่อมั่น และการสร้างคุณค่าความสำคัญถึงการแสดงออกในสิ่งเหล่านั้นในสังคมมุสลิมว่าเป็นสิ่งที่ต้องทำ สมควรทำ การปฏิบัติในลักษณะดังกล่าวได้แพร่หลายสู่ชุมชนไปด้วย ช่วงปลายยุคสมัยนี้ การแสดงออกซึ่งความเคารพตามข้อปฏิบัติของอิสลาม ได้รับการปฏิบัติอย่างทั่วถึงจนกลายเป็นแบบแผนของสังคมที่ชัดเจน

3.2.5.5.7 การแต่งกาย

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) การแต่งกายรวมถึงเสื้อผ้าไม่มี ความแตกต่างจากศาสนิกชนอื่นๆ มากนัก นิยมนุ่งผ้าใส่รอง ใส่อะหลางกระบอก ไม่มีนิยมคลุมหน้า

หรือสวมหมวก ถ้าใครมีผ้าคลุมหน้า หรือมีหมวกจะใช้เฉพาะโอกาสพิเศษๆ เท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายสมัยนี้หายากมากก็เป็นได้

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) การปฏิบัติในเรื่องการแต่งกายและเสื้อผ้ามีความเคร่งครัดมากขึ้น มีการจัดสรรเสื้อผ้าเพื่อสวมใส่ออกเป็นชุดๆ หรือประเภทๆ เพื่อตามโอกาสในการใช้มากขึ้น เช่น เสื้อผ้าเพื่อการทำละหมาด เสื้อผ้าเพื่อการทำงาน ศพ เสื้อผ้าเพื่อการเดินทาง เสื้อผ้าเพื่อการทำงานในไร่นา เสื้อผ้าสำหรับการทำสวนยางพารา เสื้อผ้าสำหรับปรากฏในที่สาธารณะ โดยการให้ความรู้ความเข้าใจและสร้างค่านิยมในเรื่องนี้แก่ชุมชนผ่านนักเรียนในโรงเรียนปอเนาะ ปลายยุคนี้การแต่งกายของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่แสดงออกมาเป็นแบบแผนเฉพาะตามข้อปฏิบัติของอิสลามมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในงานพิธีหรือในการทำละหมาดจะแต่งกายตามแบบแผนที่เป็นข้อปฏิบัติชัดเจน

3.2.5.5.9 การบริโภคอาหาร

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) การบริโภคอาหารในยุคนี้เป็นไปตามประเพณีพื้นบ้านของชาวไทยมุสลิมที่ปฏิบัติกันมาแต่เก่าก่อน มีเพียงบางส่วนเท่านั้น เช่น ในกลุ่มของอิหม่ามที่มีความรู้หรือโต๊ะครูที่มีความรู้เรื่องหลักการบริโภคอาหารตามข้อปฏิบัติจึงจะปฏิบัติตามหลักอิสลามมากกว่าตามหลักประเพณี

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) เริ่มมีการปฏิรูปแบบแผนการบริโภคขึ้นใหม่ โดยการศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อปฏิบัติที่ถูกต้องและมีการสร้างค่านิยมใหม่ สร้างคุณค่าใหม่เกี่ยวกับการบริโภคตามข้อปฏิบัติของอิสลาม ให้เห็นว่ามีความหมายต่อชีวิตสังคมและวัฒนธรรม จุดเริ่มต้นการปฏิรูปอยู่ที่โรงเรียนปอเนาะแล้วเริ่มคลี่คลายไปสู่มัธยมและเข้าสู่ชุมชน ทำให้เกิดความเป็นระเบียบในการบริโภคและแยกสรรเสถนที่ สิ่งของการบริโภคให้เป็นไปตามข้อปฏิบัติของอิสลามมากขึ้น เช่น ในโรงเรียนที่มีนักเรียนเป็นชาวไทยมุสลิม จะต้องมียาอาหารไทยมุสลิมจำหน่ายด้วย ในสถานที่ใดที่เป็นชาวไทยมุสลิมหมด ห้ามนำอาหารที่เป็นข้อห้ามของมุสลิมเข้าจำหน่าย เป็นต้น ระเบียบกฎเกณฑ์เหล่านี้ได้รับการยอมรับปฏิบัติอย่างกว้างขวางในยุคนี้

3.2.5.6 การเผยแพร่และการศึกษาอิสลาม

การเผยแพร่และการศึกษาอิสลามในยุคนี้ได้พัฒนาการต่อเนื่องจากยุคก่อน กล่าวคือบทบาทการเป็น (1) เป้าหมายในการเผยแพร่และให้การศึกษา และ (2) เป็นผู้เผยแพร่และให้การศึกษาอิสลามแก่ชุมชนอื่นๆ ในยุคนี้มีความสำคัญและมีพลังในการเปลี่ยนแปลงมากขึ้น กล่าวคือ

(1) บทบาทการเป็นชุมชนเป้าหมายในการเผยแพร่และในการให้การศึกษาอิสลาม ในยุคนี้ชุมชนได้รับการหนุนเสริมจากภาคส่วนต่างๆ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ทั้งในประเทศและต่างประเทศมากขึ้นและเป็นระบบขึ้น เช่น การยกฐานะการเรียนการสอนจากครอบครัวขึ้นเป็นโรงเรียนปอเนาะ มีการจัดการเรียนการสอนอย่างเป็นระบบ มีหลักสูตรและกระบวนการ

การเรียนการสอนที่กำหนดไว้ชัดเจน ซึ่งกล่าวได้ว่า มีการพัฒนาคุณภาพให้เป็นที่น่าเชื่อถือและมีคุณภาพมากขึ้น ส่วนด้านปริมาณมีการจัดตั้งโรงเรียนปอเนาะในพื้นที่ศึกษามากขึ้น และกระจายไปยังพื้นที่ต่างๆ ที่ห่างไกลมากขึ้น ชาวไทยมุสลิมในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาสามารถส่งบุตรหลานเข้าเรียนได้อย่างทั่วถึง นอกจากนี้ คนแก่หรือผู้ที่ประสงค์จะใช้ชีวิตบั้นปลายเพื่อการปฏิบัติตามหลักอิสลามอย่างเคร่งครัดก็สามารถมาอยู่ศึกษาและปฏิบัติในโรงเรียนปอเนาะได้ โดยที่ในช่วงต้นของยุคนี้การศึกษาดังกล่าวแทบไม่มีค่าใช้จ่ายใดๆ เพียงแต่มาปลูกกระท่อมเล็กๆ อยู่อาศัยในบริเวณปอเนาะ สำหรับคนเฒ่าแก่อาจจะต้องมีเงินค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันบ้างเล็กน้อย หรือไม่มีก็ได้แต่ลูกหลานจะต้องเอาเครื่องครัวอาหารการกินมาส่งให้ที่ปอเนาะเป็นประจำ ส่วนนักเรียนนักศึกษาสามารถออกไปรับบริจาคอาหาร ข้าวสาร ปลา พืชผักจากชุมชนใกล้เคียงมากินได้ เมื่อหมดแล้วก็ออกไปขอบริจาคได้ อีก หรือบางคนมาจากบ้านไกลเมืองไกล ครอบครัวจะรับอุปถัมภ์โดยรับเลี้ยงอาหารตลอดระยะเวลาที่เป็นนักเรียนนักศึกษา ๆ บางคนก็ช่วยงานชาวบ้านที่ให้อาหารบ้าง อนึ่งครูผู้สอนในโรงเรียนต่างๆ ส่วนหนึ่งได้เดินทางมาจากศูนย์การเรียนต่างๆ นอกพื้นที่ศึกษา ส่วนหนึ่งได้จากลูกหลานคนในพื้นที่ที่เดินทางไปศึกษาจากศูนย์กลางต่างๆ ในเมืองอื่นๆ เช่น ปัตตานี และต่างประเทศ จบแล้วเดินทางกลับมาสอน หรือบริหารโรงเรียน

บทบาทการเป็นเป้าหมายในการเผยแพร่และการให้การศึกษาของพื้นที่จึงพัฒนาการมาสู่ความมีประสิทธิภาพคุณภาพและครอบคลุมพื้นที่ได้ทั่วถึงมากขึ้นกว่าสมัยก่อน อย่างชัดเจน

(3) บทบาทการเป็นผู้เผยแพร่และเป็นผู้ให้การศึกษาแก่ชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา ซึ่งมีองค์กรต่างๆ ในพื้นที่ศึกษา เช่น โรงเรียนปอเนาะ มัสยิด เป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่และให้การศึกษาเรื่องอิสลามศึกษาแก่ชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา เป็นต้นว่า 1) ครูอิสมะแอ อาหมัด และคณะ จากโรงเรียนปอเนาะปากพะยูน(สมัยนั้น) ได้เดินทางขึ้นไปเผยแพร่อิสลาม และบุกเบิกวางรากฐานอิสลามศึกษาให้แก่ชุมชนในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล จนกระทั่งพัฒนาการมาเป็นโรงเรียนและสถาบันการศึกษาอิสลามที่ก้าวหน้าในปัจจุบัน 2) ครูอิสมะแอ อาหมัด และคณะได้เดินทางไปเผยแพร่อิสลามในชุมชนต่างๆ ทั่วประเทศ ตามโครงการที่รัฐกำหนดขึ้น และได้มีโอกาสเข้าไปส่งเสริมและพัฒนาชุมชนมุสลิมในเขตจังหวัดเชียงใหม่ จนเกิดความเป็นระเบียบ มีองค์กรและเครือข่ายการประสานงานกลางของจังหวัด มีการจัดระเบียบการจัดกิจกรรมต่างๆ รวมทั้งการประสานงานกับองค์กรมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ 3) ครูอิสมะแอ อาหมัดและคณะ ยังได้ออกเผยแพร่และส่งเสริมการศึกษาอิสลามในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่อื่นๆ ในภาคใต้ เช่น จังหวัดนครศรีธรรมราช กระบี่ พังงา เป็นต้น องค์กรต่างๆ เหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการให้การศึกษาอิสลามศึกษาและเผยแพร่อิสลาม ในพื้นที่ต่างๆ จนเกิดเป็นเครือข่ายอิสลามในภูมิภาคต่างๆ ขึ้น และดำเนินงานสืบมาถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การศึกษาและเผยแพร่อิสลามเป็นสิ่งที่ต้องกระทำในระดับต่างๆ ทั้ง แนวนอนและแนวตั้ง ตลอดเวลา ไม่สามารถกล่าวได้ว่าจบแล้ว หรือสิ้นสุดแล้ว หรือเสร็จแล้ว ดังนั้นบทบาทของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาทั้งสองลักษณะดังกล่าวข้างต้น ยังคงดำเนินอยู่แม้ในยุคต่อไป โดยในยุคนี้โรงเรียนปอเนาะและมัสยิด(บางแห่ง)เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในยุคนี้

3.2.5.6 สถาบันอิสลามในชุมชนหรือองค์กรอิสลามในชุมชน

สถาบันอิสลามในพื้นที่ศึกษาซึ่งประกอบด้วย (1) ศาสนสถาน เช่น มัสยิด บาลาย กุโบ และบ้านเรือนปอเนาะ (2) การบริหารจัดการ คือ มีโครงสร้างในการบริหารที่ชัดเจน (3) กฎเกณฑ์หรือกติกา หรือระเบียบการต่างๆ

(1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2447) สิ่งเหล่านี้ พัฒนาการมาบนเส้นทางของภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้าน โดยที่บางอย่างบางประการมีปริมาณมากขึ้นตามการขยายตัวของชุมชน บางอย่างปรับปรุงใหม่หรือสร้างขึ้นใหม่ บางอย่างมีการจัดระเบียบการใช้มีตำนานประกอบความเป็นมาไว้เล่าสู่กันฟัง และชุมชนหลายแห่งได้ตระหนักในคุณค่าความสำคัญของสถาบันหรือองค์กรอิสลามในชุมชนมากขึ้น ลักษณะการพัฒนา คือ 1) พัฒนาการจากความเป็นปัจเจกชน สู่ความเป็นสาธารณชน เช่น จากการสอนศาสนาในกลุ่มเครือญาติ หรือในวงเครือญาติ หรือในวงของชุมชน มาเป็นกิจกรรมเพื่อคนทั่วไปมากขึ้น 2) พัฒนาจากความกฎเกณฑ์ที่เรียบง่ายมาสู่ความซับซ้อนมากขึ้น เช่น มัสยิด บาลาย เริ่มมีผู้บริหารหรือดูแลรับผิดชอบเฉพาะ คือ โต๊ะอิหม่าม คอเต็บ บิลาน แทนที่การช่วยกันรับผิดชอบเหมือนเมื่อก่อน 3) พัฒนาการอยู่บนภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้าน เช่น การก่อสร้างมัสยิดยังคงรูปทรงเป็นแบบพื้นบ้าน ยังไม่ปรากฏโดมและดาวเดือนเหนือหลังคามัสยิดและบาลายในยุคนี้ 4) พัฒนาการจากความสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติสู่ระบบสังคมอิสลามมากขึ้น เช่น ลำดับความผูกพันเริ่มคลี่คลายความเข้มข้นจากวงเครือญาติมาสู่วงความเป็นมุสลิมมากขึ้น การให้ความสำคัญกับความเป็นมุสลิมด้วยกันมีมากขึ้น อย่างไรก็ตาม สถาบันอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้เพิ่มทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพมากขึ้น

(2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) สถาบันอิสลามในพื้นที่ศึกษาซึ่งประกอบเป็นต้นว่า มัสยิด บาลาย กุโบ บ้านเรือน ชุมชนและปอเนาะ ทั้งในเรื่องการบริหารจัดการ และกฎเกณฑ์กติกาหรือระเบียบการต่างๆ มีลักษณะและพัฒนาการเป็น 2 ลักษณะ คือ ส่วนหนึ่งยังคงดำรงอยู่และดำเนินการไปตามภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้านที่เป็นมาแต่เดิม โดยมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้างแต่ยังคงหลักการแบบพื้นบ้าน เป็นต้นว่า มัสยิดบางชุมชน เคยบริหารจัดการมาอย่างไร เคยสร้างมาอย่างไร ยังคงดำเนินไปอย่างนั้น คนรุ่นก่อน

สืบทอดมาอย่างไร ยังคงใช้กฎเกณฑ์กติกาอย่างนั้น แต่อีกส่วนหนึ่งได้พัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ซึ่งส่วนที่เปลี่ยนแปลงพัฒนาการไปจากเดิมนั้น มีลักษณะเป็นดังนี้

1) นำภูมิปัญญาและเทคโนโลยีจากโลกอิสลามมาเป็นกรอบหลัก การหรือเครื่องมือหลักในการเปลี่ยนแปลง เป็นต้นว่า การจัดองค์กร การบริหารองค์กร ลักษณะทางกายภาพขององค์กร มีการปรับปรุงและพัฒนาสิ่งเหล่านี้ให้เป็นไปตามหลักอิสลามสากลหรือที่ใช้อยู่ในสังคมมุสลิมโดยทั่วไป ซึ่งการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการที่เกิดขึ้นใหม่นี้มักจะก่อตั้งขึ้นใหม่ในชุมชนเดิม โดยการแบ่งแยกจากสิ่งที่มีอยู่เดิม เช่น เดิมหมู่บ้านนั้นมีมัสยิดเดียว มาถึงยุคนี้เกิดมัสยิดใหม่ขึ้นอีกหนึ่งแห่ง องค์กรที่เกิดขึ้นใหม่นี้จะจัดการเรื่องต่างๆ ให้เป็นไปตามภูมิปัญญาและเทคโนโลยีจากโลกมุสลิม เช่น การสร้างมัสยิด รูปทรงมัสยิดจะเป็นแบบเดียวกับมัสยิดในแถบตะวันออกกลาง จะสร้างกระโจมและสัญลักษณ์ดาวเดือนอยู่เหนือกระโจม อย่างเดียวกับที่ปรากฏในที่ต่างๆ ทั่วไป มัสยิดที่สร้างใหม่ ใช้วัสดุที่เป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ไม่ยกพื้น ภายในมีการแบ่งพื้นที่เพื่อการประกอบพิธีกรรมตามหลักปฏิบัติของอิสลามอย่างเป็นระบบ เป็นต้น

2) พัฒนาการจากความเป็นพื้นบ้านสู่สากล หรือพัฒนาการจากครอบครัวสู่สังคม กล่าวคือกระบวนการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงหรือจัดระเบียบสถาบันต่างๆ เริ่มต้นที่ชุมชน โดยคนในชุมชนหรือผู้ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนหรือสถาบันในชุมชนเป็นจุดแรก จากนั้นจึงค่อยๆ พัฒนาการไปสู่ลักษณะใหม่ เช่น สถาบันการศึกษา ในยุคที่ผ่านมายังคงอยู่กับอำนาจบารมีและบทบาทของครอบครัวหรือบุคคลเป็นหลัก มาถึงยุคนี้ ผู้ที่มีประสบการณ์หรือได้รับการศึกษาจากโลกอิสลาม ซึ่งบุคคลเหล่านี้ครอบครัวต่างๆ ได้หนุนเสริมให้เดินทางไปศึกษาเล่าเรียนมาก่อน เมื่อจบการศึกษาจึงเดินทางกลับมารับหน้าที่ในการศึกษาในครอบครัวนั้นๆ จึงเป็นโอกาสเริ่มต้นกิจกรรมต่างๆ เพื่อการพัฒนา โดยค่อยๆ สร้างระบบระเบียบขึ้น เพื่อให้การบริหารจัดการเป็นสากลและมีประสิทธิภาพ สมาชิกในสังคมมีส่วนร่วมอย่างทั่วถึง และเปิดกว้างเพื่อการปรับปรุงและพัฒนา ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ทำให้ปอเนาะที่อยู่ภายใต้การดำเนินงานของครอบครัวในชุมชนหลายแห่ง แปรสภาพมาเป็นโรงเรียนปอเนาะ บริหารจัดการโดยกลุ่มคนที่มีประสบการณ์มากขึ้น และสามารถเชื่อมต่อกับกลไกอื่นๆ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนได้ องค์กรภาครัฐและภาคเอกชนสามารถเข้ามาเกี่ยวข้องหนุนเสริมได้

3) พัฒนาการจากสำนักท้องถิ่นสู่สำนักสากล กล่าวคือในกระบวนการสร้างสถาบันอิสลามในชุมชนนั้น ความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในยุคนี้ ได้เสริมสร้างสำนักเพิ่มขึ้นจากที่เคยมีอยู่แต่เดิม นั่นคือ แต่เดิมโลกของมุสลิมจะจำกัดอยู่ภายใต้ขอบเขตความเป็นท้องถิ่น ไม่ค่อยมีโอกาสได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ มากนัก ในชุมชนหนึ่งๆ มีคนไม่มากนักที่รู้เรื่องราวของชาวมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ ครั้นมาถึงยุคนี้ การคมนาคมสะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับคนถิ่นอื่นๆ มีมากขึ้น รัฐเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นเดินทางไปในที่

ต่างๆ ได้มากขึ้น หรือคนในที่ต่างๆ เดินทางเข้าชุมชนได้มากขึ้น ทำให้คนในท้องถิ่นเกิดสำนึกในสถาบัน สำนึกในความเป็นมุสลิมหรืออิสลามด้วยกัน ยามเมื่อเกิดเหตุการณ์ต่างๆ ต่อชาวมุสลิมในที่อื่นๆ คนในพื้นที่ได้ร่วมกันละหมาดเพื่อขอให้พระเจ้าคุ้มครองเขาเหล่านั้นให้อยู่เย็นเป็นสุข ซึ่งสำนึกเหล่านี้เริ่มมีมากขึ้นในยุคนี้

3.2.6 ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

1) ในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) ที่ผ่านมา ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษาเป็นไปตามลักษณะของปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน เป็นต้นว่า การกระจายตัวของชุมชนกระจายตัวหรือขยายตัวไปตามความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความเป็นเครือญาติ ความเป็นผู้ที่เคยอยู่ใกล้กัน ความเห็นเหตุผลทางการเมืองการปกครอง มากกว่าเหตุผลทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ส่วนอาชีพหลักของชาวไทยมุสลิมในชุมชนในยุคนี้เป็นไปตามสภาพทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่นั้นๆ ว่าเอื้ออำนวยให้ประชากรประกอบอาชีพอะไร เช่น อยู่ใกล้ทะเลก็ประกอบอาชีพประมง อยู่ใกล้ทะเลประกอบอาชีพการเกษตร และอาจจะเป็นไปได้ว่าอาชีพแต่ละอาชีพนั้นมีการสืบต่อกันมาแต่โบราณจนดูเหมือนว่าจะมีความเชี่ยวชาญอยู่ในสายเลือด เช่น ชาวไทยมุสลิมที่มีอาชีพการประมงจะมีความสามารถพิเศษหลายอย่างเกี่ยวกับทะเลเช่นการจำทิศทางและระยะทางในทะเลได้ สามารถประเมินลักษณะลมฟ้าอากาศในทะเลได้ ดีกว่าคนกลุ่มอื่นๆ เป็นต้น ส่วนของประเพณีวัฒนธรรมในยุคนี้โดยสรุปเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อพื้นบ้านกับหลักปฏิบัติทางอิสลาม โดยที่ความเชื่อพื้นบ้านยังมีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ทางประเพณี พิธีกรรมของชุมชน

2) ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้พัฒนาการไปตามลักษณะของปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชนเหมือนในยุคก่อน แต่เงื่อนไขและปัจจัยเหล่านั้นได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย จึงทำให้ลักษณะการเปลี่ยนแปลงแตกต่างไปจากเดิม เป็นต้นว่า

(1) การกระจายตัวของชุมชน ในยุคสมัยนี้ชุมชนเริ่มกระจายตัวไปตามเหตุผลหรือปัจจัยและเงื่อนไขทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจนขึ้น เมื่อหาดใหญ่เติบโตขึ้นหลังจากปี พ.ศ.2462 เป็นต้นมา การกระจายตัวของชุมชนมุสลิมเริ่มเข้าไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ใหม่เพราะเห็นว่าสามารถทำให้อาณาเขตความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของครอบครัวดีขึ้น จึงยอมที่จะบุกเบิกหรือเสี่ยงเข้าไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่ไม่มีผู้คนอยู่อาศัยมาก่อน อย่างไรก็ตามการกระจายตัวของชุมชนยังมีเงื่อนไขทางศาสนาอยู่ด้วย เช่น ถิ่นฐานที่ตั้งใหม่ต้องเป็นชุมชนมุสลิมทั้งหมด หรือไม่ก็เป็นคนส่วนใหญ่ หากจะเข้าไปอยู่เป็นชนส่วนน้อยในพื้นที่นั้นๆ จะมีบ้างก็เป็นกรณีที่มีเหตุผลหรือปัจจัยและเงื่อนไขพิเศษหรือชุมชนนั้นๆ มีลักษณะพิเศษ เช่น ชุมชนหาดใหญ่ มีชาวมุสลิมอพยพมาจากที่

ต่างๆ มาอาศัยอยู่ในชุมชน ผลผลิตงานอยู่กับคนกลุ่มอื่นๆ ขาดความเป็นชุมชนทางศาสนา แต่ที่หลายคนเข้ามาอยู่เพราะโอกาสทางเศรษฐกิจมีมากกว่าชุมชนอื่นๆ

ในยุคนี้ ชุมชนเดิมที่มีอยู่ก่อนส่วนใหญ่ยังคงดำรงอยู่ ส่วนชุมชนที่ขยายตัวเกิดขึ้นใหม่มีหลายชุมชน เป็นต้นว่า ชุมชนหาดไข่มุก ชุมชนโคกสัก(บางแก้ว) ชุมชนหนองธง ชุมชนแก้วแสง ชุมชนหวางคลอง ชุมชนแม่ขีร์ ชุมชนโคกขาม ชุมชนฉลุง ชุมชนทุ่งหนองสืบบาท ชุมชนควนลัง ชุมชนป่าบอน เป็นต้น ซึ่งชุมชนเหล่านี้มีเหตุผลทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยและเงื่อนไขสำคัญในการขยายตัว และที่ที่มีความเป็นพิเศษประการหนึ่งคือในยุคนี้มีการอพยพเข้าไปอยู่ในชุมชนเมืองมากแล้ว แต่ไม่มีความเป็นชุมชนทางกายภาพ ส่วนของความเป็นชุมชนทางศาสนาก็ยังไม่ชัดเจน เช่น ชุมชนเมืองใหญ่ ชุมชนเมืองพัทลุง ยังไม่มีมัสยิดในยุคนี้

(2) การประกอบอาชีพ การประกอบอาชีพในช่วงต้นของยุคนี้ยังคงเป็นไปตามบริบททางทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชนนั้นๆ โดยทั่วไปชุมชนมุสลิมแถบฝั่งอ่าวไทยและฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ยังคงดำรงชีพอยู่ด้วยการทำประมงเป็นหลัก มีชุมชน บางแห่งเท่านั้น เช่น ชุมชนวัดกระและบ่อครุ สนใจประกอบอาชีพทำนาบ้าง เนื่องจากการชักชวนของเพื่อนบ้านที่เป็นชาวไทยพุทธ แต่ก็ไม่ได้จริงจังเอาซะมากนัก ยังคงยึดอาชีพการทำประมงเป็นหลัก ส่วนชุมชนริมเทือกเขาบรรทัด ยังคงประกอบอาชีพด้วยการทำสวนยางพารา สวนผลไม้และผลผลิตจากป่า ส่วนพื้นที่อื่นๆ นิยมทำไร่ ทำนา เป็นส่วนใหญ่เหมือนเช่นยุคก่อนๆ

ในชุมชนเกาะหมาก และชุมชนเกาะนางคำ การประกอบอาชีพในยุคนี้ ยังคงเหมือนเดิม เพียงแต่ข้อจำกัดเริ่มมีมากขึ้น เนื่องจากประชากรมากขึ้น การทำประมงจึงต้องเพิ่มศักยภาพของเครื่องมือให้สูงขึ้น มีการลงทุนเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตามการทำสวนยางพาราและการทำนาก็เป็นทางเลือกประการหนึ่งให้คนบนเกาะทั้งสองนี้บ้างแล้วในยุคนี้ และเริ่มมีการอพยพจากเกาะไปหาที่ทำนาหรือไปตั้งถิ่นฐานใหม่ เช่น คนจากเกาะหมากไปจับจองที่ดินและสร้างชุมชนขึ้นที่ชุมชนบางม่วง โดยเริ่มต้นมาอยู่ทำการประมงก่อน ต่อมาเมื่อการทำการประมงไม่ได้ผลเท่าที่ควร คนจึงหันความสนใจไปทำนา ซึ่งเป็นพื้นที่อีกด้านหนึ่งของชุมชน

ในช่วงปลายของยุคนี้ การประกอบอาชีพโดยทั่วไปเริ่มมีเหตุผลหรือปัจจัยและเงื่อนไขอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้น เช่น เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ เป็นต้นว่า การตลาด การคมนาคมขนส่ง ความต้องการของตลาด หรือผู้บริโภค ที่สำคัญคือความต้องการได้เงินตราที่มากขึ้น หรือดีขึ้น เพราะการมีเงินมากขึ้นย่อมจะทำให้ได้รับความสะดวกสบายมากขึ้น และมีสถานภาพทางสังคมที่สูงขึ้น ด้วยปัจจัยเงื่อนไขดังกล่าวทำให้ในช่วงกลางของยุคนี้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาและเทคโนโลยีในการประกอบอาชีพ รวมทั้งมีการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพที่กว้างขวาง เป็นต้นว่า การทำการประมง ชุมชนชาวประมงบ้านหัวเขาแดง ม่วงงาม วัดกระ และบ่อครุ เริ่มมีประชากรแออัด แม้จะยังคงเชื่อมั่นในวิธีการทำประมงเลี้ยงชีพ แต่ต้องปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาและเทคโนโลยีเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำการประมงจากแบบพื้นบ้านแต่เดิมเป็นแบบสมัยใหม่ เช่น

สร้างเรือประมงที่มีเครื่องยนต์ สามารถออกหาปลาได้ในรัศมีที่ไกลกว่าเดิมได้ มีอวนลาก และใช้เครื่องทุ่นแรง ประกอบกับในช่วงนี้ รัฐได้ส่งเสริมการทำประมง เช่น การเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำด้วย มีการเลี้ยงปลาในกระชังบ้างแล้ว

การทำสวนยางพารา พื้นที่ปลูกยางพาราเริ่มคงที่ จึงต้องปรับเปลี่ยนมาปลูกยางพันธุ์ดีหรือยางติดตามากขึ้น เพื่อเพิ่มผลผลิตในพื้นที่ให้สูงขึ้น ส่วนสวนผลไม้แบบผสมผสานเริ่มเปลี่ยนมาเป็นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวมากขึ้น เช่น ปลูกยางพันธุ์ ทดแทน ผลผลิตจากป่าหาได้ยากขึ้น ในการทำนา มีการส่งเสริมข้าวพันธุ์ใหม่ ที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น สามารถทำนาได้ปีละสองครั้ง รัฐได้สร้างชลประทานขึ้นหลายแห่ง เช่น ชลประทานท่าเขียด ชลประทานคลองท่อม ทำให้การทำนาได้ปรับเปลี่ยนเพิ่มผลผลิตได้มากขึ้น ด้วย ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้านมาสู่ภูมิปัญญาและเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างชัดเจน

ในส่วนของตลาดชุมชนที่สำคัญๆ ได้แก่ ตลาดปากพะยูน ตลาดสงขลา ตลาดพัทลุง ตลาดหาดใหญ่ ตลาดเขาชัยสน ตลาดบางแก้ว ตลาดควนเนียง ซึ่งเป็นตลาดชุมชนที่ชาวไทยมุสลิมใช้เป็นสถานที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าสำคัญมาตั้งแต่ยุคก่อนมาถึงยุคนี้ได้ปรับตัวเปลี่ยนแปลงมากขึ้น คือ กลไกการตลาดมีความซับซ้อนมากขึ้น ไม่ได้เป็นตลาดผู้ผลิตพบผู้บริโภคแต่เพียงอย่างเดียว(ลักษณะเด่น)เหมือนเมื่อก่อน แต่เป็นตลาดที่มีพ่อค้าคนกลาง หรือผู้แทนจำหน่าย หรือยี่ปั๊วขาปั๊วมากขึ้น มีบทบาทสำคัญสูงขึ้นด้วย นอกจากนี้ สินค้าในตลาดไม่ได้เป็นสินค้าในท้องถิ่นอย่างเดียวหากแต่เป็นสินค้าที่มาจากพื้นที่อื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ

(3) **สังคมและวัฒนธรรม** ในช่วงต้นยุคนี้ยังคงเป็นไปตามเหตุปัจจัยและเงื่อนไขที่ต่อเนื่องมาจากยุคเดิม ทำให้ลักษณะของสังคม ประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนมีลักษณะผสมผสานระหว่างความเชื่อพื้นบ้านกับหลักปฏิบัติทางศาสนา โดยลักษณะของความเป็นพื้นบ้านจะมีความโดดเด่นชัดเจน และเป็นที่ปฏิบัติโดยทั่วไป เช่น ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ชุมชนมุสลิมยังถือปฏิบัติอยู่โดยทั่วไปในยุคนี้ ประเพณีพื้นบ้านบางอย่างหายไปหรือเปลี่ยนแปลงรูปแบบเป็นอย่างอื่น เช่น การบูชาบรรพบุรุษ เปลี่ยนแปลงมาเป็นประเพณีตายากระหม่อม ประเพณีบวชนางไม้ในชุมชนมุสลิมละเลิกไป ประกอบพิธีเข้าสู่นครโดยตรง เป็นต้น

การปฏิบัติตามประเพณีเดิมๆ เช่น การแรกเกี่ยวข้าว การแรกไถนา การแรกดำนา ก็ยังคงมีอยู่ การนับถือขวัญข้าว หรือแม่โพสพ แม่ย่านางเรือ ก็ยังคงมีอยู่ รวมถึง การดูวันเดือนปี วันดี ฤกษ์ดีในการแต่งงาน หรือในพิธีกรรมต่างๆ ก็ยังคงมีอยู่

ลักษณะทางครอบครัว ในช่วงนี้เริ่มที่จะแยกออกจากครอบครัวใหญ่เร็วขึ้น กล่าวคือเมื่อแต่งงานแล้ว แทนที่จะอยู่กินรวมกันในครอบครัวเดิมเป็นเวลาสามสี่ปี ก็ใช้เวลาเพียงฤดูกาลเดียว จากนั้นก็ออกไปสร้างครัวเรือนของตนเอง เว้นแต่ว่าในครอบครัวเดิมไม่มีพี่น้องคนอื่นแล้ว จึงต้องอยู่กับพ่อแม่

พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในยุคนี้มีปัจจัยสำคัญหลายอย่างที่เข้ามาเป็นเงื่อนไขในการเปลี่ยนแปลง เป็นต้นว่า ปัจจัยการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ปัจจัยการคมนาคม ปัจจัยทางการเมืองการปกครอง ปัจจัยทางทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ลักษณะการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเป็นบูรณาการ คือ เมื่อการคมนาคมสะดวก เจ้าหน้าที่ของรัฐสามารถเข้าถึงชุมชนได้มากขึ้น การจัดระเบียบชุมชนและการปกครองชุมชนมักจะจะเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของรัฐมากขึ้น หมู่บ้านที่เคยเป็นหมู่บ้านเดียวกันมาก่อน ถูกแยกออกมาเป็นหมู่บ้านใหม่ หรือเกิดหมู่บ้านใหม่ขึ้นในพื้นที่กร้าง ทำให้เกิดผู้นำที่เป็นไปตามระเบียบของทางราชการมากขึ้น มีกำนันผู้ใหญ่บ้านมากขึ้น ซึ่งมีผู้นำใหม่ที่ไม่ใช่ผู้นำทางศาสนามากขึ้น เช่น พื้นที่ในเขตจังหวัดพัทลุง ในเขตอำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นต้น เมื่ออำนาจรัฐเข้าไปมาก ทำให้การพึ่งพาอาศัยบางเรื่องจากเครือญาติหรือจากความเป็นพี่เป็นน้องเริ่มลดลง เช่น เมื่อเกิดความขัดแย้งหรือเกิดคดีความใดๆ ขึ้น แทนที่เรื่องจะยุติลงได้ในชุมชนโดยการไกล่เกลี่ยของผู้ใหญ่ หรือเครือญาติ กลับไม่เป็นเช่นนั้น แต่เรื่องจะต้องส่งไปถึงตำรวจ ซึ่งเมื่อไปถึงที่นั่น ก็ต้องว่ากันไปตามกฎหมาย และเกิดค่าใช้จ่ายมากขึ้น เมื่อคดีถึงที่สุดจะต้องมีผู้ได้รับโทษที่จะนำไปสู่ความขัดแย้งหรือที่เรียกว่า “มูล” ต่อไป บางตระกูลต้อง “มูล” กันทั้งแคว้นปูมาจนกระทั่งรุ่นลูกหลาน และสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เชื่อมโยงกับภาวะทางเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนอย่างใกล้ชิด ครอบครัวใดมีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีเงินทองเพียงพอในการหนุนเสริมอำนาจบารมีทางสังคมและวัฒนธรรมจะทำให้คนในตระกูลนั้นได้อำนาจ และมีบทบาทหน้าที่ที่สำคัญๆ ในสังคมซึ่งอำนาจ บทบาทหน้าที่ดังกล่าวก็นำไปสู่การสร้างรายได้ สร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้แก่ตระกูลนั้นๆ ต่อไปอีก เป็นวงจรอย่างนี้

สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนบางแห่ง เช่น ชุมชนเกาะหมาก เกาะนางคำ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้ มีประชากรมากขึ้น ทรัพยากรในทะเลน้อยลง อันเนื่องมาจากการทะเลสาบสงขลาบริเวณดังกล่าวมีคนจากชุมชนอื่นๆ มาทำมาหากินมากขึ้น การพัฒนาทางเทคโนโลยีทางการประมงยังไม่ก้าวหน้า ยังคงใช้เครื่องมือเดิมๆ ขณะที่ความต้องการใช้ประโยชน์จากทะเลสาบของคนในชุมชนโดยรอบมีความหลากหลายมากขึ้น เช่น ส่วนหนึ่งต้องการน้ำทำนา จึงมีการปิดกั้นคลองที่น้ำไหลลงทะเลสาบ ทำให้นิเวศวิทยาเปลี่ยนไป ขณะเดียวกัน น้ำเค็มจากทะเลนอกก็เข้ามามากขึ้น เมื่อถึงช่วงหน้าแล้ง น้ำเค็มเข้า ปลาในทะเลสาบตายเป็นจำนวนมาก กุ้งที่เคยมีอุดมสมบูรณ์ก็ลดน้อยลง เส้นทางในทะเลก็ถูกปิดกั้นโดยเครื่องมือหาปลา ทำให้สัตว์น้ำจากทะเลนอกเข้ามาไม่ได้ วงจรการถ่ายเทอาหารและพันธุ์สัตว์น้ำจึงไม่เป็นไปเหมือนเมื่อก่อน ส่งผลให้ชาวชุมชนที่เกาะหมาก เกาะนางคำที่ทำกินทางทะเล เริ่มมีรายได้ลดลง จึงเกิดการบุกรุกเบ็ดที่ทำกินบนบกมากขึ้น หรือไม่ก็อพยพไปหาที่ทำกินใหม่ พื้นที่ริมทะเลรอบเกาะหมากและเกาะนางคำที่เคยกร้างว่างเปล่าจึงถูกจับจองเปลี่ยนสภาพเป็นที่นา ปลูกข้าว พื้นที่บริเวณส่วนกลางที่เป็นเนินเป็น “ควน” ก็ปรับเป็นไร่ปลูกข้าว หรือไม่ก็ปลูกยางพารา ปลูกผลไม้ ขณะที่ประชากรในชุมชนก็มากขึ้นๆ ทุกปี

สภาพความเป็นอยู่ของชุมชนดังกล่าวในช่วงนี้จึงค่อนข้างลำบาก ประกอบกับวัฒนธรรมความผูกพันระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้านต่างชุมชน หรือระหว่างไทยพุทธกับไทยมุสลิมเริ่มเจือจางลง เนื่องจากสายสัมพันธ์เดิมเริ่มห่างไกลกันตามระยะเวลา และภาวะบีบคั้นในการทำมาหากินกดดัน ทำให้ชุมชนมุสลิมเริ่มมีเอกลักษณ์เฉพาะตนมากขึ้น คนไทยมุสลิมจะไม่แยกครัวเรือนออกไปตั้งอยู่ในหมู่ชุมชนไทยพุทธ แต่จะยอมสร้างบ้านอยู่ในชุมชนเดิม ดังนั้น ครัวเรือนในชุมชนจึงเริ่มหนาแน่น เป็นกระจุกมากขึ้น ก่อให้เกิดการพึ่งพากันในหมู่เครือญาติในชุมชนมากขึ้น

สภาพดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดประเพณีการแบ่งปันทรัพยากรกันในหมู่เครือญาติในลักษณะที่เกื้อกูลและเป็นเอกลักษณ์มากขึ้น เช่น ครอบครัวมีที่นา 3 ไร่ แต่มีลูก 6 คน เมื่อลูกออกเรือนหมดแล้วครั้งจะแบ่งที่นาให้ทุกๆ คนก็จะได้คนละเล็กน้อย ไม่สามารถทำกินได้เพียงพอ จึงมีข้อตกลงกันภายในพี่น้องว่า แบ่งกันทำคนละ 1 ปี เวียนกันไป จนครบทั้งหกคน ซึ่งต้องใช้เวลา 6 ปี จึงจะครบรอบ ปีไหนครอบครัวใดไม่ได้ทำนาก็ต้องทำมาหากินอย่างอื่น เช่น ลงทะเลหาปลา หรือทำสวน หรือทำกินในพื้นที่ส่วนอื่นๆ หากขาดเหลืออะไรก็มาแบ่งปันจากพี่น้องไปได้

บางกรณี มีคันทุเรียนอยู่ 1 คันจะแบ่งให้ลูก 6 คนก็ไม่ได้ จึงใช้วิธีผลัดกันเผ้าทุเรียนในฤดูที่ทุเรียนสุกคนละ 1 คั้น หมายความว่าเมื่อทุเรียนออกลูกและสุกแล้วจะหล่นจากต้น พี่น้องเจ้าของจะจัดเวรมาเผ้าทุเรียนกลางคืน คั้นนั้นลูกทุเรียนหล่นลงมาเท่าไรจะเป็นของคั้นนั้น คั้นต่อไปพี่น้องคนอื่นมาเผ้าก็จะเป็นของเขา เวียนกันอย่างนี้ บางกรณีมีต้นสะตออยู่ 1 ต้น แต่แตกกิ่งออกเป็น 4 กิ่งใหญ่ วิธีแบ่งปันคือแบ่งกันคนละกิ่ง ซึ่งขึ้นอยู่กับธรรมชาติว่าแต่ละปีกิ่งไหนออกลูกมากคนนั้นจะได้ประโยชน์มาก บางกิ่งไม่ออกเลยก็ต้องขอพี่น้องคนอื่นมากิน

กรณีสวนยางก็เช่นเดียวกัน พ่อแม่มีสวนยางเป็นมรดกให้ลูกไม่มาก ครั้นจะแบ่งออกเป็นสวนๆ ก็จะได้น้ำยางไม่พอทำแผ่น 1 แผ่น (น้ำหนักแผ่นละ ประมาณ 1 กิโลกรัม) วิธีจัดการก็คือผลัดกันตัดยาง(กรีดยาง)คนละ 7 วัน หรือคนละเดือนก็แล้วแต่ตกลงกัน

ในส่วนของทะเลก็เช่นเดียวกัน“โปละ”ที่ปักอยู่ในทะเล ซึ่งสมัยก่อนหน้านี้สามารถย้ายที่ปักได้ตามความชอบใจ พื้นที่ในทะเลไม่มีใครเป็นเจ้าของ แต่เมื่อมาถึงช่วงนี้ “การปักโปละ” เริ่มตั้งประจำพื้นที่และกลายเป็นมรดกตกทอดของครอบครัวเช่นเดียวกับพื้นที่นา การแบ่งปันในระหว่างพี่น้องจึงเป็นไปในทำนองเดียวกับมรดกอื่นๆ

ด้วยวิธีการ ดังกล่าวนี้นี้ทำให้ชุมชนเกาะหมากและเกาะนางคำดำรงอยู่ได้ แต่ก็เริ่มมีปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้น ความไม่ลงรอยกันระหว่างคนในชุมชนอันเนื่องมาจากการทำมาหากินมีมากขึ้น ความขัดแย้งระหว่างพี่น้องมีมากขึ้น การแก้ปัญหาส่วนหนึ่งโดยการอพยพไปตั้งถิ่นฐานใหม่ คนที่เกาะหมากและเกาะนางคำไปอยู่ที่บางม่วงมากขึ้น และไปอยู่ที่พื้นที่อื่นๆ ที่ไกลจากทะเลสาบ เช่นที่อำเภอป่าบอน ที่อำเภอตะโหมด ที่อำเภอหาดใหญ่ รวมถึงต่างจังหวัด เช่น ที่จังหวัดสตูล เป็นต้น บางคนก็ไปอยู่กับญาติพี่น้องที่ไทรบุรี กระลันตัน ก็มี

ในช่วงปลายของยุคนี้พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนโดยทั่วไปเปลี่ยนแปลงไปรวดเร็วขึ้น เนื่องจากบทบาทความสำคัญของปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงต้น มีความเข้มข้นขึ้น เช่น ปัจจัยการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ(เช่น การเติบโตของภาคใหญ่และตลาดชุมชนต่างๆ เป็นต้น) ปัจจัยการคมนาคม(เช่น การสร้างทางหลวงจังหวัด ทางหลวงท้องถิ่น ทาง รพช. เป็นต้น) ปัจจัยทางการเมืองการปกครอง(เช่น การปกครองส่วนภูมิภาค การปกครองส่วนท้องถิ่น การปกครองแบบประชาธิปไตย เป็นต้น) ปัจจัยทางทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม (เช่น การสร้างเขื่อน การสร้างเหมืองฝาย การกำหนดเขตป่าสงวน เป็นต้น) เป็นต้น ลักษณะเหล่านี้มีผลกระทบต่อสังคมและวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เป็นมาแต่เดิมในหลายๆ มิติ เช่น ระบบเครือญาติระหว่างไทยพุทธกับไทยมุสลิมแม้จะยังคงมีสายใยสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโดยรอบทะเลสาบแต่ความเข้มข้นของอำนาจความเป็นเครือญาติจะมีพลังมาน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับลักษณะเงื่อนไขของปัจจัยต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น นอกจากนี้ยังเป็นไปตามลักษณะทางศาสนาด้วย

ประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในชุมชนในช่วงก่อนๆ ได้หายไป เช่น การแห่แห่นคนก่อนที่จะประกอบพิธีเข้าสู่หนัด คงเหลือแค่ส่วนของพิธีกรรมตามศาสนามากขึ้น การแรกไถนา การแรกคานา การแรกเกี่ยวข้าว การแรกกินข้าวใหม่ การบูชาแม่ย่านางเรือ การบูชาเจ้าที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งในช่วงต้นของยุคนี้ยังคงมีอยู่ ครั้นถึงช่วงนี้จะกลายเป็นพิธีกรรมของแต่ละครัวเรือน เช่นเดียวกับเรื่องการถือฤกษ์ยามที่ยังคงปฏิบัติกันอยู่ในระดับครัวเรือน เช่น การแต่งงาน การเดินทางไกลจะต้องดูฤกษ์ยามให้ดี ไม่เช่นนั้นอาจจะเกิดอุบัติเหตุได้ เคยมีเรื่องเคยขึ้นในชุมชนบ้านท่าควาย ประมาณปี พ.ศ.2516 ครอบครัวหนึ่งจัดงานแต่งงาน เมื่อไปดูฤกษ์ยามแล้วหมอบอกว่าเป็นฤกษ์ไม่ดี ควรจะเลื่อนไปจัดวันอื่น เจ้าของงานไม่เชื่อ ครั้นเดินทางยกขันหมากไปแต่งเจ้าสาวโดยทางรถยนต์ เกิดอุบัติเหตุรถยนต์ชน ทำให้ผู้ร่วมงานเสียชีวิต 8 คน บาดเจ็บจำนวนมาก คนในชุมชนต่างพูดกันว่าเพราะเขาไม่เชื่อฟัง นอกจากนี้ในการไปต่างบ้านต่างเมือง ไปเรียนหนังสือ จะต้องออกจากบ้านในวันเวลาที่ฤกษ์ดี วันดี ผู้ให้ข้อมูลคนหนึ่งเล่าว่าตอนนั้นจะเดินทางไปศึกษาที่โรงเรียนปอเนาะที่จังหวัดปัตตานี(ประมาณ ปี พ.ศ.2505) มีการจัดงานเลี้ยงน้ำชา เพื่อนบ้านซึ่งมีทั้งคนไทยพุทธและคนไทยมุสลิม มากินน้ำชา นางเงินมาช่วยเป็นค่างินค้ำอยู่ค่าเดินทางไปเรียน ครั้นเสร็จงานแล้วต้องรอการเดินทางในวันดี ฤกษ์ดี บังเอิญวันนั้นฤกษ์ดีตอนบ่าย จึงจะออกจากบ้านได้แต่รถไฟที่จะโดยสารไปจังหวัดปัตตานีมีเที่ยวเดียวซึ่งออกตั้งแต่เช้า วิธีการแก้ปัญหาคือตกลงออกจากบ้านตามฤกษ์ แล้วไปนอนค้างที่ชุมชนอื่นหนึ่งคืนรอขึ้นรถไฟในวันรุ่งขึ้น ซึ่งผลจากการปฏิบัติดังกล่าวผู้บอกข้อมูลเล่าว่าไปอยู่ศึกษาเล่าเรียนที่นั่นได้เป็นเวลา 5 ปี โดยไม่มีอุปสรรคใดๆ การเชื่อถือสิ่งดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ต่อเนื่องมาแต่อดีต และยังคงมีอยู่ในช่วงปลายยุคนี้

ลักษณะทางวัฒนธรรมอีกประการหนึ่งที่ยังคงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงช้าคือเรื่องคาถาอาคมและการรักษาโรคภัยไข้เจ็บแบบพื้นบ้าน ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้แม้ว่าการแพทย์แผนปัจจุบันเข้าไปบ้างแล้วในอำเภอต่างๆ มีสุขภาพาประจำอำเภอแล้วก็ตาม แต่หมอพื้นบ้านที่เป็นชาว

ไทยมุสลิมยังคงเป็นที่นิยมของคนในชุมชน ทั้งในแง่ของผู้มีياسุนไพรดี และผู้คาถาอาคมขลัง สามารถจัดปัดเป่าโรคร้ายต่างๆ ได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ต่อเนื่องมาแต่สมัยก่อนๆ ด้วย

ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งในยุคนี้ คือ มีความซับซ้อนมากขึ้น ชุมชนต่างๆ มีคนแปลกหน้า มีความคิดแปลกใหม่ มีโครงการใหม่ มีทางเลือกใหม่ในการดำรงชีพและการแก้ปัญหามากขึ้น ขณะเดียวกันสถานภาพการดำรงชีพมีความยากลำบากมากขึ้น เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนม่วงงาม ชุมชนวัดกระ ชุมชนบ่อตรุ ซึ่งอยู่ฝั่งตะวันออก ทรัพยากรต่างๆ ห่อยหรือลง รายได้ลดลง รายจ่ายเพิ่มขึ้น จึงต้องแสวงหาทางเลือกเพื่อความอยู่รอดที่มั่นคงและยั่งยืนให้กับตนเองและครอบครัว สิ่งหนึ่งที่คนในชุมชนเลือกเดิน คือ ไม่ต้องการให้ลูกหลานต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏจักรเดิม จึงพยายามส่งบุตรหลานให้ได้รับศึกษาเล่าเรียนให้สูงที่สุดเท่าที่จะทำได้ เด็กชาวมุสลิมหลายคนต้องเดินทางไปอาศัยวัดในกรุงเทพมหานครเพื่อศึกษาเล่าเรียนในสถาบันต่างๆ ขณะที่ในชุมชนมุสลิมที่ประกอบอาชีพการประมงฝั่งตะวันตกในพื้นที่จังหวัดพัทลุง ยังคงมีทรัพยากรเพียงพอ จึงยังไม่มีมีความพยายามดิ้นรนเพื่อแสวงหาทางเลือกใหม่ให้ลูกหลาน เพราะไม่เห็นว่อนาคตของลูกหลานว่าจะมีความยากลำบากใดๆ

อย่างไรก็ตามการขยายตัวของชุมชนเมือง เช่น เมืองสงขลา เมืองหาดใหญ่ เมืองดู่ และการที่ปัจจัยต่างๆ ของพื้นที่มีศักยภาพและประสิทธิภาพมากขึ้น ทำให้การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในทะเลสาบสงขลาสิ้นเปลืองไปอย่างรวดเร็ว ชุมชนมุสลิมที่อาศัยทรัพยากรในทะเลเป็นพื้นฐานการดำรงชีพจึงประสบปัญหาต่างๆ มากขึ้น การปรับตัวเพื่อความอยู่รอดจึงเกิดขึ้นรอบทิศทาง เช่น การเดินทางไปยังโชคในกรุงเทพฯ การเข้าเมืองเพื่อรับจ้าง การประกอบอาชีพค้าขาย รวมถึงการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งถือเป็นเส้นทางหนึ่งของความอยู่รอดด้วย ลักษณะสังคมในช่วงนี้จึงเป็นแบบตัวใครตัวมัน หรือมีความเป็นปัจเจกมากขึ้น

ช่วงนี้จึงเกิดชุมชนใหม่ๆ ที่เป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนดังกล่าว เช่น ชุมชนแหลมสนอ่อน ซึ่งเป็นทั้งชุมชนประมงและชุมชนค้าขายที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานบนภูกอกที่ราชพัสดุสร้างที่อยู่อาศัยแบบง่ายๆ ขึ้นเป็นเพิงพักชั่วคราวแต่เป็นเวลานาน มีผู้คนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก โดยผู้คนเหล่านั้นอพยพมาจากแหล่งต่างๆ ทั่วไป ต่อมารัฐได้เข้าไปจัดการย้ายออกมาสร้างให้ใหม่ที่เก่าแสง เป็นที่ราชพัสดุเช่นเดียวกัน กลายเป็นชุมชนเก่าแสงสืบมาถึงปัจจุบัน

ปัญหาสำคัญของชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วงนี้คือสิทธิการอยู่อาศัยในพื้นที่ต่างๆ หลายชุมชนมีความเป็นชุมชนทางสังคมและกายภาพ แต่ไม่มีเอกสารสิทธิในทางราชการในพื้นที่นั้นๆ เช่น ชุมชนเก่าแสง ในเขตเทศบาลเมืองสงขลา ชุมชนหนองธง หุ่นองสืบบาท บ้านหวางคลอง จังหวัดพัทลุง เป็นต้น ทั้งนี้เพราะกระบวนการได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความซับซ้อนมากขึ้น นอกจากนี้ลักษณะครอบครัวในยุคนี้มีความเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น เนื่องมาจากภาวะบีบคั้นทางเศรษฐกิจ คู่แต่งงานเมื่อแต่งงานแล้วจะแยกครัวเรือนเร็วขึ้น

พัฒนาการที่สำคัญอีกประการหนึ่งในช่วงปลายของยุคนี้ คือ ผลกระทบจากนโยบายและการปฏิบัติการตามนโยบายของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการดำเนินงานตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ(2504-2516) ทำให้สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาเปลี่ยนแปลงไปมาก เช่น การปิดป่ากระวะ ซึ่งเป็นช่องทางติดต่อระหว่างทะเลอ่าวไทย กับ ทะเลสาบ เป็นช่องทางเข้าออกของสัตว์น้ำในทะเลสาบ เช่น กุ้ง ซึ่งเดิมจะออกไปวางไข่ที่ทะเลหลวง เมื่อออกเป็นตัวแล้วจึงกลับเข้ามาในทะเลสาบ รวมถึงปลาบางชนิดที่เป็นปลาสองน้ำ คือ น้ำเค็มและน้ำจืด ทะเลอ่าวไทยเป็นพื้นที่หนึ่งในวงจรการเจริญเติบโตของสัตว์บางชนิด เมื่อมีการปิดวงจรนั้น และช่องทางที่เหลือยู่ก็มีการจับจอง ปิดกั้นอย่างซับซ้อน สัตว์ทะเลไม่สามารถเดินทางได้ทั่วถึง ประกอบกับอาหารจากกระแสน้ำที่มาจากเทือกเขาก็กถูกปิดกั้น ทำให้อาหารไม่อุดมสมบูรณ์ ผลคือสัตว์น้ำในทะเลลดลงอย่างรวดเร็ว ทะเลตื้นเขินเร็ว เกิดการปล้น การขัดแย้งขึ้นในทะเลบ่อยครั้ง เต่ากระอันที่หาดไข่เต่าก็สูญพันธุ์ ทั้งหมดนี้เป็นผลมาจากความพยายามดำเนินการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา เริ่มด้วยการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานได้แก่ระบบชลประทาน และถนนหนทาง ในระยะแรก ต่อมาก็เริ่มส่งเสริมอุตสาหกรรม และการควบคุมชุมชนในลักษณะเป็นตำรวจในการพัฒนามากขึ้น ส่งผลให้ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนเปลี่ยนไปด้วย เป็นต้นว่า เกิดอำเภอและกิ่งอำเภอขึ้นใหม่ในหลายพื้นที่ เกิดตำบลและหมู่บ้านขึ้นใหม่ในหลายพื้นที่ เป็นหมู่บ้านตั้งใหม่ โดยเชิญชวนให้คนจากที่อื่นอพยพเข้ามาอยู่เพื่อให้มีประชากรเพิ่มขึ้น จะได้ยกฐานะเป็นกิ่งอำเภอหรืออำเภอได้ และบางแห่งเป็นหมู่บ้านใหม่ที่แยกเขตการปกครองจากหมู่บ้านเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่จังหวัดพัทลุงบริเวณติดกับเทือกเขาบรรทัด อยู่ในเขตอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ทำให้เจ้าหน้าที่ของรัฐต้องใช้นโยบายปราบปรามอย่างเข้มข้น เกิดกรณีดังแดง และกรณีอื่นๆ ที่เป็นการกระทำที่โหดร้ายจากน้ำมือของเจ้าหน้าที่รัฐ สภาพของสังคมมุสลิมในชุมชนต่างๆ ในเขตน้นขณะนั้นจึงอ่อนแอ และแปลกแยกจากชุมชนไทยพุทธมากขึ้น การหันหน้าเข้าหากันระหว่างชาวไทยมุสลิมในนามของศาสนาอิสลามจึงกลายเป็นสายใยสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นและมีความสำคัญสามารถปกป้องและคุ้มครองให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นมากขึ้น อย่างที่ชุมชนหนองธง อำเภอตะโหมด จากคำบอกเล่าของชาวบ้านว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวใหม่ๆ ชาวบ้านอยู่กันอย่างหวาดผวา ไม่รู้จะหันหน้าพึ่งใคร ระหว่างรัฐกับพรรคคอมมิวนิสต์ ไม่รู้จะวางตัวอย่างไร กลัวเจ้าหน้าที่หาว่าเป็นพวกคอมมิวนิสต์ ขณะเดียวกันก็กลัวพวกคอมมิวนิสต์หาว่าเป็นสายให้ตำรวจ เมื่อไม่รู้จะไปไหนก็มาที่มัสยิด ปรีกษาหารือกันร่วมมือกันในนามของพระอัลเลาะห์ ช่วยเหลือกันและกัน ไม่เข้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง อยู่แบบชาวบ้านทำให้อยู่รอดมาได้ จนกระทั่งเหตุการณ์ยุติ

พัฒนาการของชุมชนเกาะหมากและเกาะนางค้ำในช่วงปลายของยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2478-2516) นี้ มีความซับซ้อนมากเพราะปัจจัยต่างๆ ของชุมชนมีเงื่อนไขบีบบังคับให้ผู้คนที่ต้องตัดสินใจปรับเปลี่ยนสัแบบแผนพฤติกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมจากแบบเดิมสู่แบบใหม่ ไม่นั่นจะอยู่ไม่รอด เช่น ต้องเลิกทำการประมงแบบหาปลาจากธรรมชาติมาเป็นการเลี้ยงปลาในกระชัง หรือต้องไปประกอบอาชีพอื่น เช่น ทำนา ค้าขาย รับจ้าง ทำงานในโรงงานต่างๆ ทรัพยากรในทะเลน้อยลง การเดินเรือในทะเลยุติลง เส้นทางคมนาคมทางบกสามารถเดินทางได้เร็วกว่า ตลาดปากพะยูนที่เคยเป็นศูนย์กลางการค้าขายของชุมชนโดยรอบทะเลสาบต้องเปลี่ยนไป สินค้าทุกอย่างต้องผ่านตลาดกลางหาดใหญ่ หรือไม่ก็สงขลา เดิมสินค้าจากตลาดปากพะยูนไปขายตลาดสงขลา ตลาดหาดใหญ่ ตลาดพัทลุง แต่ในช่วงนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนปลายช่วงหลัง พ.ศ.2510 เป็นต้นมา สินค้าที่วางขายในตลาดปากพะยูนผ่านมาทางตลาดหาดใหญ่ก่อนแล้วแม่ค้าไปรับมาจากที่นั่น มาขายที่นี่ ฐานการพึ่งตนเองของชุมชนในยุคนี้จึงอ่อนแอลง

ส่วนที่เกี่ยวกับศาสนวัตถุ จะกล่าวถึงเฉพาะเรื่องการแต่งกายและอาหารการกินที่พัฒนาการขึ้นในยุคนี้ หรือที่เป็นสาระสำคัญของยุคสมัยเท่านั้น เพื่อแสดงให้เห็นปัจจัยและสิ่งที่เกี่ยวข้องต่างๆ ดังนี้

เสื้อผ้าการแต่งกาย : มีเอกลักษณ์ที่ชัดเจนมากแล้ว

ในช่วงต้นยุคนี้ อยู่ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ซึ่งประเทศไทย นำโดยจอมพลแปลก พิบูลย์สงคราม เข้าร่วมกับฝ่ายญี่ปุ่น ประกาศสงครามกับฝ่ายพันธมิตรจนแพ้สงคราม และเป็นช่วงข้าวยากหมากแพงต่อเนื่องมาจากช่วงที่แล้ว ทั้งเป็นช่วงการปฏิวัติวัฒนธรรมด้วย เริ่มมีการปรับเปลี่ยนการแต่งกายที่ชัดเจนขึ้น นักเรียนที่ไปเรียนโรงเรียนประถมศึกษาแม้จะไม่มีรองเท้าแตะ แต่นักเรียนชายต้องนุ่งกางเกง ใส่เสื้อเชิ้ต นักเรียนหญิงต้องนุ่งกระโปรงใส่เสื้อคอปกเสื้อแบบของทหารเรือแล้ว เล่ากันว่า ผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาทางศาสนาเริ่มที่จะแสดงเอกลักษณ์ในการแต่งกายที่ชัดเจนขึ้น มีกางเกงแบบเฉพาะมาใช้แล้ว ส่วนชาวบ้านทั่วไปยังไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงมากนัก เพียงแต่ชาวบ้านทั้งหญิงและชายมีโอกาสมีเสื้อผ้าเพื่อการละหมาดโดยเฉพาะมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการละหมาดวันศุกร์ ผู้ชายจะแต่งกายชุดละหมาดไปจากบ้าน ครั้นละหมาดเสร็จกลับมาหลังค่านั่นเก็บไว้ ไว้ใช้ในครั้งต่อไปอีก ส่วนผู้หญิงก็มีผ้าโพกศีรษะหรือคลุมหน้ามากขึ้น แต่ทั้งนี้จะใช้เฉพาะงานเท่านั้น ไม่ได้ใช้ทั่วไปในชีวิตประจำวัน เพราะเสื้อผ้ายังหายากมาก

อนึ่งมีคำกล่าวกันว่า สมัยนั้น หากใครแต่งกายอย่างนั้น มักจะถูกมองว่าเป็นผู้เคร่งครัดศาสนาเกินไป เหมือนกับจะเป็นการดูถูกผู้อื่นอยู่ในที่ หรือเหมือนกับจะโอ้อวดฐานะหรือความมั่งคั่งของตนเอง ทำให้คนทั่วไปไม่กล้าแสดงออก

ตัวอย่างที่ชุมชนเกาะหมากและชุมชนเกาะนางคำ สภาพที่เปลี่ยนไปคือ การทอดผ้าในครัวเรือนเริ่มลดน้อยลง เพราะฝ่ายหายากขึ้น กระบวนการทำยุ่งยาก ไม่คุ้ม สู้หาเงินด้วยวิธีการอื่นๆ แล้วเอามาซื้อผ้าใช้จะง่ายกว่า นอกจากนี้เนื่องจากช่วงนี้พัฒนาการทางศาสนศึกษาในพื้นที่เกาะหมาก เกาะนางคำ ก้าวหน้ามากขึ้น ทำให้กายแต่งกายมีความเป็นเอกลักษณ์มากขึ้น นักเรียนโรงเรียนสอนศาสนาแต่งกายเป็นแบบอย่างให้ชุมชนได้เรียนรู้มากขึ้น

ในช่วงปลายยุคนี้ พัฒนาการเรื่องการแต่งกายมีความก้าวหน้าที่เป็นไปตามบทบัญญัติมากขึ้น ทั้งเพราะพัฒนาการของศาสนาในด้านอื่นๆ มีมากขึ้น ประกอบกับการแลกเปลี่ยนและการติดต่อกับกลุ่มมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ มีมากขึ้น เกิดการเอาอย่าง และมีการพูดถึงแบบแผนที่ถูกต้องมากขึ้น

ในช่วงปลายยุค ชุมชนเกาะหมากและเกาะนางคำ มีการปรับเปลี่ยนการแต่งกายให้เป็นไปตามบทบัญญัติมากขึ้น ประกอบกับเสื้อผ้าต่างๆ หาได้ง่ายขึ้น เงินทองที่จะเอามาใช้ก็หาได้มากขึ้น ในช่วงนี้คนหนุ่มสาวในชุมชนจะมีชุดเฉพาะทำละหมาดทั้งที่บ้านและที่มัสยิดแล้ว ส่วนการคลุมศีรษะนั้นยังเป็นทางเลือก ตามความสมัครใจ แม้ว่าค่านิยมทางศาสนาของชุมชนจะเห็น